CUMHURİYET'İN 100. YILI KİTAPLIĞI

CUMHURİYETİ ANILARLA OKUMAK: YÜZYILIN ANILARI

Prof. Dr. Emine Zeynep SUDA
Dr. Hande TATOĞLU

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

CUMHURİYETİ ANILARLA OKUMAK: YÜZYILIN ANILARI

Prof. Dr. Emine Zeynep SUDA
İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İstanbul,Türkiye

Dr. Hande TATOĞLU
İstanbul, Türkiye

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Çalışmamızı 100.yılda Cumhuriyetin kazanımlarına
ve bunun için harcanan çabalara adıyoruz.

Yayıncı
İstanbul Üniversitesi Yayınevi
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt, Fatih / İstanbul - Türkiye

https://iupress.istanbul.edu.tr

Cumhuriyeti Anılarla Okumak: Yüzyılın Anıları
Emine Zeynep Suda, Hande Tatoğlu

E-ISBN: 978-605-07-1568-2

DOI: 10.26650/B/SS52.2023.18

İstanbul Üniversitesi Yayın No: 5333

Online Yayın: Aralık, 2023

Kapak Fotoğrafı: Zakire Acarol

Kapak Tasarımı: Levent Karaoğlu

Bu çalışmaya atıfta bulunurken, referansa DOI numarasının dahil edilmesi önerilir.

Bu çalışma Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı altında online olarak yayındadır.

Kitabın telif hakkı bulunmaktadır. Online olarak yayınlanan Creative Commons versiyonu haricinde, yasal istisnalar ve geçerli lisans sözleşmelerinin koşulları dikkate alınmalıdır.

Bu kitap İstanbul Üniversitesi Yayınevi'nin, Cumhuriyet'in 100. Yılı kitap projesi kapsamında yayınlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ ..... **iv**

1. BÖLÜM

YÖNTEM: YAŞAM ÖYKÜSÜ ANLATILARI VE TARİH 1
Osmanlı-Türk Biyografi Geleneğine Dair Notlar 6
Biyografik Türün Gelişimi 9
Otobiyografi ve Anı Türünde Eski Örnekler 13
Kadınların Yaşam Öyküleri 17
Modern Dönemin Biyografik Yazını/Anıları 18
Biyografi/Otobiyografi/Psikobiyografi 20
Yaşam Anlatıları, Anılar ve Edebiyat 23
Yaşam Öyküsü Anlatıları ve Tarih 25
Kaynaklar 36

2. BÖLÜM

YAŞAM ÖYKÜSÜ ANLATILARINI SEÇMEK, SINIFLANDIRMAK VE DÖNEMSELLEŞTİRMEK 41
Cumhuriyet Döneminin Yaşam Öyküsü Anlatılarını Tasnif Etmek 44
Yaşam Öyküsü Anlatılarına Bütüncül Bir Bakış 45
Yaşam Öyküsü Anlatıları ve Anıları Nasıl Tasnif Edebiliriz? 48
Kaynaklar 51

3. BÖLÜM

CUMHURİYET ANILARI BİBLİYOGRAFYA 55

ÖN SÖZ

İstanbul Üniversitesi Yayınları'nın çağrısı üzerine hazırladığımız ve Cumhuriyetin 100.yılına armağan etmek istediğimiz bu küçük çalışmamızı hatırat, anılar ve bu alandaki yazınla ilgilenen meslektaşlarımızın ve meraklı okurların ilgisine sunuyoruz.

Toplumsal hafıza ve hafızanın üretimi, siyaseti üzerine düşünürken geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi anılarını uzun zamandır okuyor ve bu konu üzerinde çalışıyorduk. Bu kapsamda çeşitli alanlara yayılmış anıları inceledik: erkekler ve kadınlar tarafından kaleme alınmış, farklı toplumsal grupların deneyimlerini yansıtan anıların yanı sıra tematik olarak da İstanbul, belirli siyasal olaylar ve meslek gruplarının anılarını eleştirel bir gözle okuduk, tartıştık. Toplumsal hiyerarşinin en üstünde yer alan kişilerin, devlet adamı, asker, diplomat, siyasetçi ve edebiyatçı anılarının yanı sıra farklı toplumsal sınıflara mensup insanların anılarını okurken farklı din, dil ve etnik gruplardan kişilerin kendilerini nasıl ifade ettiğini izlemeye çalıştık.

Bu küçük çalışmamızda öncelikle hatırat/anı türünü, yaşam öyküsü anlatılarını tarihsel geçmiş, erken ve modern örnekler, batı ve batı dışı ülkelerdeki ilgili yazın ışığında gözden geçirdik. Cumhuriyet Türkiyesini, dönemler, gelişmeler ve sorunlarını, öne çıkan temaları, tartışma ve modaları, değişen mekânı geç Osmanlı döneminden başlayarak anılar yardımıyla bir kez daha okuyabileceğimizi hatırlatmak istedik. Geç Osmanlı dönemi derken 1908 ve sonrasını esas almak, Büyük Savaş ve Cumhuriyetin kuruluşunu, İstanbul, İzmir ve Ankara'da yaşayan ve anıları yayınlanmış aydınlar, sanatçı ve siyasetçiler, gazeteciler, anılarını kaleme almış sıradan insanların gözünden izlemek bize önemli ve öğretici geliyor. Bu insanların kişisel ve grupsal anlatıları, aile deneyimleri bize tarihi daha insani, daha içeriden, yaşayanların tecrübesiyle ete kemiğe büründürüyor, daha anlaşılır kılıyor. Bunu en iyi yapabileceğimiz aracın kişilerin yaşam öyküsü anlatıları ve anıları olduğunu düşünüyoruz. Anılarını yazanların aile öykülerinden başlayarak geçmişlerini nasıl ele aldıkları, dönemleri ve deneyimlerini nasıl değerlendirdikleri, yorumladıkları tarih ve siyaset açısından kıymeti çoğu kez bilinmeyen bir önem ve değer taşıyor.

Elbette anıları bir tarihsel belge olarak kullanmak, gerçekliğe referans olarak bakmak çeşitli sorunlar taşıyor. Bilimsel tarih çalışmaları ile hafıza, anılar ve anlatılar arasında gidip gelen, edebi türlere yakın duran, bireysel, düşünsel farklılıklar, kırılmalar, tercihler ve yorum farklılıkları içeren bir tür, yaşam öyküsü anlatıları. Çalışmamızın amaçları arasında tarih yazımı ile bu türden kişisel anlatıların, hayat öyküleri ve anıların niteliği üzerine düşünmek ve çalışmak da yer aldı. Bu anlamda yöntem üzerine de düşündük ve bu konuya da çalışmamızda değindik. Tüm eksiklikleri, görüş ve deneyim farklılıkları ve yazılış amaçlarına bağlı olarak kırılmış merceklerden bakış açılarına karşın anıların ülkemizin yakın tarihine, Cumhuriyet tarihine ışık tutacak nitelikte ve canlılıkta olduklarını düşüncesiyle tarihi bir de yaşayanların gözünden, onlar açısından, gerçek insanların deneyimleri ışığında düşünmek ve tartışmakta yarar olduğunu iddia ediyoruz.

Çalışmamızın özgün yanlarından en önemlisi bu konuda bir bibliyografya hazırlamış olmamız. Bibliyografya çalışmasının bu alanda araştırma yapan meslektaşlarımıza, öğrencilerimize, anı okurlarına, konuyla ilgili herkese yararlı olmasını umuyoruz.

Bu çalışmayı sürdürürken başvurduğumuz ve bizden yardımlarını esirgemeyen, katkıda bulunan meslektaşlarımız, dostlarımız oldu. Prof.Dr.Namık Sinan Turan, Prof.Dr.Adil Baktıaya ve Prof.Dr.Ateş Uslu'ya çalışmamızla ilgili öneri ve görüşlerini paylaştıkları ve Dr.Öğr.Üyesi Ahmet Köroğlu'na yardımları için teşekkür ederiz. Araştırmamızı derinleştiren ve derin bilgi ve deneyimini, kaynaklarını cömertçe bizimle paylaşan sahaf dostumuz Nedret İşli'ye ve fotoğraf sanatçısı arkadaşımız Levent Karaoğlu'na kapak tasarımı için büyük bir teşekkür borçluyuz. Kitap kapağında yer alan 1933 yılında Çanakkale'de çekilmiş fotoğraf için ise E. Zeynep Suda'nın ilkokul öğretmeni rahmetli Zakire Acarol ve ailesine teşekkürü borç biliriz. İstanbul Üniversitesi Yayınları çalışanlarına emeklerinden ötürü teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Emine Zeynep SUDA
Dr. Hande TATOĞLU

1. BÖLÜM

YÖNTEM: YAŞAM ÖYKÜSÜ ANLATILARI VE TARİH

"*Bazen geçmiş günlerden kalanları anarım,*

Bir araya gelince hoş sessiz düşünceler" (…)

W.Shakespeare[1]

Giriş

Biyografik metinler olarak kabul edilen yaşam öyküsü anlatıları, biyografiler ve anılar tarihçiler ve sosyal bilimciler için önemli kaynaklar oluşturuyor: Tarihin bireysel tanıklıkları... Biyografi ve anı türü edebiyatla da ilişki içerisinde yaşamın, yaşanmış tarihin hatırlama biçimlerini ortaya koyuyor. Batı edebiyatı biyografi ve anı türü ile uzun zamandır tanışık, komşu türler olarak mektuplar, gezi yazıları ve edebi eserler anılarla alışveriş içinde kaleme alındı. Bu eserlerde kişilerin yaşam öyküsünün içinde resmedildiği mekânlar, aileler, topluluklar, meslekler ve dönemin siyasal olayları da incelendi; yazarın felsefi, inançsal ve siyasi değerlendirmeleri de bu metinlerde yer aldı. Romantik gelenek bireysel tecrübeler ve bireyin yaşantısı, maceraları, başarıları ve bu sayede 'tamamlanması' ile ilgilidir. 19. yüzyılda romanlar gerçeklik duygusunu pekiştirmek amacıyla bir sandıktan çıkan el yazmaları ve mektuplardan söz eder. Öykü anlatıcılığında yöntem olarak birinden duyulmuş bir hikâye, yazarın bir yerde şahit olduğu bir olay, birinin anlattığı bir gençlik macerası gerçeklik duygusunu sağlamak amacıyla kullanılır. Modern bir yazı türü olarak askerler, diplomatlar ve devlet adamları, kahramanlar, edebiyatçılar iki yüz yıldır anılarını yazdılar. Yüzyılımızda okuryazarlığın yaygınlaşması ile sıradan insanların, kadınların, köylülerin, savaşlara katılan yedek subayların anıları yazıldı ve yayımlandı. Türkiye'de 19. yüzyıl devlet adamlarının yazdığı hatıratlar (memoirs) hala tarihin tanıklıkları olarak değerlendiriliyor, onların önemli olaylarla ilgili yorumlarını dikkatle okuyoruz. 20. yüzyılda bu tür kendi içinde gelişme gösterdi ve modern hayatın ve bu yüzyılın olaylarının kişisel tanıklıkları olarak yazına eklendi.

II. Abdülhamit, Mustafa Kemal ya da de Gaulle veya Henry Kissinger gibi her ülkenin ve her dönemin ünlü devlet adamları, generalleri ve siyasetçileri tarafından 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında yazılmış yaşam öyküleri, biyografiler ve anılar bulunuyor. Osmanlı Devleti'nin 1908'den 1918'e kadar süren gerileme döneminin sorumluları

1 "When to the sessions of sweet silent thought I summon up remembrance of things past" W.Shakespeare, *Tüm Soneler*, Çeviren Talat Halman, Cem Yayınları, 1993.

olarak görülen Cemal, Enver veya Talat Paşalar gibi siyasetçi ve devlet adamları da anılarını yazdılar ya da biyografik notlar, kayıtlar bıraktılar. Biyografi yazmanın iyi bilinen ve kabul gören bir edebi tür olduğu Amerika Birleşik Devletleri'nden örnekler aklımıza geliyor. Amerikan Başkanları ve ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger'dan Mahatma Gandhi gibi Üçüncü Dünya kahramanlarına, Liman von Sanders veya Ian, Hamilton gibi Büyük Savaşın generallerine ya da Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'de büyükelçi olarak görev yapan Sovyet diplomat Semyon İvanoviç Aralov'a kadar dünyanın dört bir yanında daha niceleri var. V.I.Lenin, Nikita Kruşçev, Andrei Gromyko veya Mihail Gorbaçov gibi dünya siyasetine etkide bulunmuş liderlerin ünlü anıları merakla okunuyor, çok satanlar arasında yerini alıyor. Dikkat edilecek olursa, bir sonraki bölümde tartışacağımız gibi söz konusu anıların bazılarını kişilerin kendileri, bazılarını ise yakınları, çağdaşları ya da ünlü başka yazarlar kaleme aldı.[2]

Anılar yalnızca önemli olaylar ve kırılma noktaları açısından bir tanıklık oluşturmuyor; bu eserlerde sıradan yaşantının, günlük hayatın nasıl aktığını da okuyoruz. Biyografik metinler, anılar tarihsel dönem ve olayları kişisel bakış açıları ve dünya görüşüyle, kültürel çerçevesi ile değerlendirmeye de olanak sunuyor, zaman ilerledikçe sonraki nesillere bir yorumlama çerçevesi oluşturuyor.

Anıların değerli bir sosyal kayıt olarak görülmesi ve bilimsel bir kaynak olarak kabul edilmesi, sosyal bilimlerde görece yeni bir yaklaşım. Hatta içinde bulunduğumuz dönem insan bilimleri ve sosyal bilimlerde bir biyografik dönüm noktası (biographical turn) olarak adlandırılıyor.[3] Geçtiğimiz kırk yıl boyunca sosyal bilimler alanında anıların/hatıratların önemli bir kaynak olarak görülmesine şahit olduk. Ancak bu yazın türünün karmaşık yapısında zorluklar bulunduğunu, hafıza, gerçeklik, dil ve temsil alanlarında anılar ve yaşam öyküsü anlatılarında (memoirs ve autobiographies) sosyal bilimciler açısından birçok zorluk, aldatıcı, kimi kez yanıltıcı ve kaygan bir zemin, ama bir o kadar da olanak bulunduğunu belirtmemiz gerekir.[4]

2 Romain Rolland, *Mahatma Gandi*, Çeviren: Mehmet Yazgan, Hece Yayınları, 2022. Henry Kissinger, *Diplomasi*, Çeviren: İbrahim H.Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010. Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çeviren: M.Şevki Yazman, Burçak Yayınevi, 1968. Ian Hamilton, *Gelibolu Hatıraları 1915*, İkinci Baskı, İstanbul: Örgün Yayınları, 2006. Nadejda Krupskaya, *Lenin'den Anılar*, Çeviren: Özlem Koşar, Yordam Kitap, 2020. Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları: 1922-23*, Çeviren: Hasan Ali Yücel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008. *Kruşçev'in Anıları I ve II*, Çeviren: Mehmet Harmancı-M. Ali Kayabal, Milliyet Yayınları, 2019. Mikhail Gorbachev, *Memoirs*, Doubleday, 2001.

3 Prue Chamberlayne, Joanna Bornat ve Tom Wengraf (derl.), "Introduction: The Biographical Turn", *Turn to Biographical Methods in Social Sciences: Comparative Issues and Examples* içinde, Routledge, 2000.

4 Kathleen Boardman ve Gioia Woods, "Introduction", *Western American Literature*, Vol. 37, No. 2, Special Issue: Western Autobiography & Memoir (Summer 2002), University of Nebraska Press, pp. 147-149.

Anı ve biyografi türü eserler yazarları farklı olsa da yaşam öyküsü anlatılarıdır (biographical texts). Bu eserlerin bazıları hem anı ve hem de biyografi özelliği taşır, birçoğunda belirli olaylar karşısında görgü tanıklığı, tanıklık, şehadet özelliği bulunur.[5] Anlatılanlarla oluşturulan şey bir tür "*self portrait*" ya da "*geçmişten imgeler*"dir.

Zorluklar devam eder, anı ve öz yaşam öykülerinin tarihsel bağlamı, öykülerin geçtiği yerler, ele alış biçimleri, dünyaya bakış açıları, yazılma amaçları, hangi okur kitlesine hitap etmek istedikleri, edebi ve mecazi yaklaşımları, dönemin ruhu, yayıncıların istek ve tercihleri... Bütün bunlar anı öbeklerine ve yaşam öyküsü anlatılarına sosyal bilimciler ve tarihçilerin eleştirel bir bakış açısı geliştirmesine neden olmuştur. Öte yandan bu yazının altında yatan, gizlenen hazineler, olanaklar giderek tarihçiler ve sosyal bilimciler tarafından daha fazla görünür hale gelmiştir.

Sosyal bilimler alanında disiplinler arası çalışmaların yaygınlaşması ile hatırat/anı, yaşam öyküsü anlatısı gibi çeşitli biyografik metinlerin ve otobiyografilerin kaynak olarak kullanılması çokça görülür oldu.[6] Önde gelen kişilerin, devlet adamlarının, askerlerin veya diplomatların yaşam öyküleri ve biyografileri 19. ve 20. yüzyıl boyunca yaygın bir yazın türü haline geldi. Özellikle Büyük Savaş'tan sonra okuryazarlar, sıradan insanlar, yedek subaylar, doktor, hemşire, veteriner gibi uzmanlar, sanatçılar anılarını, belirli yerler ve olaylarla, yaşam biçimleriyle, topluluklarla ilgili kişisel deneyimlerini kâğıda döktüler. Tüm bunlar tarihçiler ve sosyal bilimciler için değerli kaynaklar olarak kabul edildi. Büyük Savaş döneminden sonra anıların yazılması, batı ve batı dışı dünyada artan okuryazarlıkla birlikte dünya çapında popüler hale geldi. Özellikle de ikinci savaş sonrası dönemde biyografi, otobiyografi ve anılar sayıca çoğaldı, değer ve okur kazandı, yayınevleri bu türden eserleri basma konusunda istekli oldu ve bu alana dair eleştirel çalışmalar ortaya çıkmaya başladı.

Bir yazınsal tür ya da biçim olarak kurallardan ya da örneklerden söz etmeden önce otobiyografik metin ya da yaşam anlatısına, anılara ilişkin en basit tanımımız üzerine düşünelim. En genel tanımıyla otobiyografik metinleri anlatıcı/yazarın tarihsel olarak konumlandırılmış bir kendini temsil etme pratiği olarak anlarız. Bu tür metinlerde, anlatıcılar seçici biçimde kişisel hikâye anlatıcılığı yoluyla yaşadıkları geçmiş deneyimleri belirli zaman ve mekânlara

5 Selim Deringil, "Introduction", *The Ottoman Twilight in the Arab Lands: Turkish Memoirs and Testimonies of the Great War*, Brighton: Academic Studies Press, 2019.

6 Çalışmamızda hatırat/anı, otobiyografik metinler ve yaşam öyküsü anlatılarını biyografik metinler olarak ele aldık. Bu türün tüm eserleri yaşam öyküsü anlatıları olarak bir şemsiye kavram altında görülüyor. Türün şiir, drama, mektup ve roman gibi eski ve modern örnekleri de bu alanın içinde ya da komşu yazın olarak görülmekle birlikte daha çok edebiyat alanında kabul ediliyor, daha çok edebiyat tarihçilerinin ilgi alanına giriyor. Bu çalışmada ele aldığımız hatırat/anı, otobiyografik metinler ve yaşam öyküsü anlatılarını ise tarih ve sosyal bilimlerin alanı içinde görmekteyiz.

referans vererek anlatır. Bu metinler aynı zamanda toplumla diyalog halinde olan kişisel süreçlere dair bellek arşivleridir.[7]

Bu bölümde yukarıdaki tanımı akılda tutarak otobiyografik eylemleri oluşturan bileşenlere ve özelliklere, bunların tarih bilimi, sosyal bilimlerin geniş çerçevesi ve geniş okuyucu kitlesi açısından nasıl değerlendirildiği, nasıl okunabileceği üzerinde duracağız. Amacımız bu önemli ve yalnızca akademi dünyasının değil, hemen herkesin merak ettiği konuya bir yöntemsel giriş yapmak.

Günümüzde tarih ve sosyal bilimler alanında yeni kaynaklar, yaşam belgeleri, fotoğraflar, notlar, şiirler, edebi ürünler, filmler, belgeseller ve elbette yaşam öyküsü anlatıları ve anılara dair pek çok yeni çalışma yapılıyor. Bu çalışmalar hem eskiden yazılmış ya da kayda geçmiş kaynakları ortaya çıkarıyor, mevcutları yeni bir gözle değerlendiriyor, hem yeni kaynaklara ulaşarak bu konularda yeni yayınlar yapmayı ve hem de bu alana dair yeni sorular ortaya atarak eleştirel bir yazın oluşturmayı hedefliyor. Anılardan yararlanarak yazılan tezler ve akademik çalışmalar giderek artıyor.[8] Üstelik yaşam belgeleri olarak adlandırılan, kişiler tarafından tutulmuş notlar, kayıtlar, belgeler, mektuplar üzerinde çalışarak yapılmış sosyolojik çalışmalar yaygınlaşıyor:[9] "*Leman Hanım'ın geride kalan izi son derece zengin ve fakat bir o kadar karmaşık bir malzeme yığınını içerse de, bu terekenin kullanılması başka bir sorunsalı gündeme getirmişti benim için. Doksan altı senelik ömrünün tüm şahitliğini sunmak ama yine de müphem olmak isteyen bu kadının arşivindeki belgelerin tanıklığı ile benim (bir biyografın) o belgelere yüklediğim anlam arasında nasıl bir mutabakat olacaktı, olabilir miydi, olmalı mıydı? Bu sorunsaldan yola çıkarak, tarihyazımı/hayat anlatısı ve kaynaklar arasındaki ilişkinin kurgusal boyutuna geçmeyi tercih ettim. Feminist biyografi ile tanışıklığım böyle oldu…*"[10] Alıntının bize gösterdiği gibi kişilerin biriktirdiği yaşam belgelerini yeniden yorumlamak, anlamlandırmak ve kendi sorunsalı ile yazılı/görsel belgeler arasında bir mutabakat kurmak… Kadınların daha çok ev ve çevresine dair maddi yaşam kültürü ile ilgili izler bıraktığı kabul ediliyor, bu alanın görünmez ve değersiz olduğu, kamusal alanda yer alan erkeklerin anılarının

7 Sidonie Smith ve Julia Watson, *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*, University of Minnesota Press, 2001, s.31.

8 Tezcan Durna ve Nehir Durna, "Aydın Otobiyografilerinde Modern Benlik İnşası: Belleğin İzinde Mücadele ve Hesap", *İlef Dergisi*, C:5, Sayı: 2, 2018, s.85-120, Çevrimiçi: http://ilefdergisi.ankara.edu.tr/en/download/article-file/587541, Ulaşım Tarihi: 25.07.2023. Mehmet Beşikçi, "Askerî tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar*, der. Cevat Şahin-Gültekin Yıldız, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012. Biyografik metinleri esas alan tez çalışmaları da yapılmakta: Yasemin İpek, "Reclaiming the Nation, Moralizing Politics: Narratives of Political Legitimacy in Autobiographies of Progressive Republican Party Leaders", Doktora Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2017.

9 Bir örnek vermek gerekirse: Bahar Gökpınar, *Müphem Bir Kadının Feminist Biyografi ile Kurgulanışı: Ayşe Leman Karaosmanoğlu-Bir Sefirenin Özel Arşivine Yolculuk*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

10 Gökpınar, *age*., s.15-16.

ise daha değerli olarak kabul edildiği biliniyor. Ancak bir yandan kadınların biriktirdiği yaşam izleri ve anlatılarının ne kadar çok şey söylediği, diğer yandan kadınların da yazılı belgeler biriktirdiği ve koruduğu, yeni nesillere aktardığı bir gerçek. Bazı ailelerde aile tarihini doğum ve ölüm tarihleriyle birlikte kadınlar hatırda tutuyor ve soy ağacını oluşturuyor; sözlü tarihin bir parçası olan anılar ve kayıt tutma giderek kayıt altına alınıyor, yazılıyor ve paylaşılıyor. İşte yukarıda tartışılan sorunlar bu alanın imkânları ile zorlukları hakkında bize ipuçları veriyor. Kadın anlatıları üzerine eleştirel akademik bir yazın da söz konusu, bir örnek vermek gerekirse, Sabiha Sertel'in anılarını ve entelektüel mirasını değerlendiren, aynı zamanda feminist bakış açısıyla eleştiren bir çalışmadan söz etmek isteriz.[11]

Otobiyografi ya da öz yaşam öyküsü kişinin kendisi tarafından kaleme alınan kendi hayat hikâyesidir, bir gölge yazar ya da profesyonel biyografi yazarı tarafından yazılmamış, bir sekretere dikte edilmemiş olması gerekir. Yazarın kendi yaşamı ve içinde yaşadığı dönem hakkında yazdıkları otobiyografik olarak kabul edilir. Bu yazın kimi açılardan kişisel deneme, günlük, gezi yazısı ve otobiyografik roman gibi yakın türlerden farklıdır. Kişinin yaşam öyküsünün tümünü olmasa bile önemli bir bölümünü kapsaması ve kurgu olmaması, diğer yandan bir estetik bütünlük oluşturacak şekilde ve ele aldığı dönemi detaylı inceleyen bir tarzda yazılmış olması gerekir. Dışarıda olup biten olaylar, karşılaşılan kişiler ve dönemin analiz edilmesi, bunlarla ilişkili olarak kişinin kendi durumu ve tutumunu detaylı olarak incelemesini içerir.[12] Otobiyografik yazını ilginç kılan yönlerden en önemlisi, kişi/anlatıcının hem özne ve hem de araştırma nesnesi konumunda olmasıdır.

Yunancada otobiyografi (self+life+writing) öz yaşam öyküsü anlamına gelir.[13] Otobiyografi öznenin kendisi hakkında yazdığı yaşam öyküsüdür. Kendisi tarafından yazılan hatıralarını içerir.[14] Biyografi kişiler hakkında başkalarının kaleme aldığı yaşam öyküsü anlatısı iken otobiyografi kişinin kendisi tarafından kaleme alınmış kendi hayat hikâyesi demektir. Otobiyografi için yapılan bir başka tanım şöyle der: Gerçek bir kişi tarafından düzyazı olarak geçmişe dönük anlatıdır. Bu anlatıda kişi kendi bireysel varoluşuna ve kişisel tarihine vurgu yapar. Otobiyografik metinde anlatan kişi ve yazar aynı ise, bu yaşam öyküsü anlatısının ayrık özelliği olarak kabul edilir. Eğer yazar kendi yaşamı üzerine düşünen (reflexive) bir metin kaleme aldıysa, bu otobiyografik bir metin olarak görülür. Otobiyografiyi diğer anlatılardan

11 İnci Özkan Kerestecioğlu, "Sabiha Sertel 'Tercüme-i Hâli': Cinsiyetlendirilmiş bir Okuma Denemesi", *Toplum, Tarih ve Siyaset Üzerine Yazılar: Prof.Dr.Cemil Oktay'a Armağan*, der.Birsen Hekimoğlu-İnci Özkan Kerestecioğlu, Ankara: Gazi Kitabevi, 2021, s.257-277.

12 *Encyclopaedia Brittanica*, Vol.2, ABD: Encyclopaedia Brittanica Inc., 1966, s.853.

13 *Oxford English Dictionary*, ABD: Oxford University Press, 1971.

14 Robert Folkenflik, "Introduction: The Institution of Autobiography", Autobiography, Stanford University Press, 1993, s.1-20.

ayıran faktör "*temel istatistikler*" olarak kabul edilen doğum yeri, yılı, eğitim vb. bilgiler anlatıcı ile aynı ise bu bir kontrat ya da "*otobiyografik pakt*" olarak adlandırılır. Anılar doğası gereği özneldir ve yazarla okuyan arasında bir tür otobiyografik pakt/anlaşma/uzlaşı ister, böyle işler. Okuyan ise yazardan farklı olarak tarihsel kayıtlarla okudukları arasındaki farkı değerlendirme konusunda serbesttir.[15] Birçok kaynak ve otorite çeşitli biçimlerde tarihe not düşmek ister. Bunu iz bırakmak, gelecek kuşaklar, tarihten ders almak gibi amaçlarla yapar. Ama her anlatıda olduğu gibi otobiyografide ve anılarda kişisel özellikler, siyasal yönelimler ve çağın ideolojik/kültürel atmosferi etkili olur. Eleştirel bir göz okuduğu metinlerde bunları da görmek, ayırdına varmak durumundadır.

Osmanlı-Türk biyografi geleneğine dair notlar

Osmanlı-Türk geleneğine bakıldığında genel olarak modern dönemde, 19. yüzyılda, özellikle de Tanzimat döneminde Osmanlı Paşalarının modern anlamda anılarını yazmaları yaygınlaştı. Bunda Avrupalı örneklerin bilinir hale gelmesi ve basım ve yayın olanaklarının hızla genişlemesi gibi faktörler etkili oldu. Örneğin Zarif Paşa (1816-1861) ve Ahmet Cevdet Paşa devlet yönetimiyle ilgili anılarını kaleme aldı (*Tezakir*). 1877-78 Osmanlı Rus savaşında görev yapan paşalardan bazıları anılarını yazdı.[16] Bu yazın Paşa hatıratı ve kimi zaman onlara verilen yanıtlar, düzeltme girişimleri, reddiyeler şeklinde ilerledi.[17]

Çeşitli kaynaklarda Osmanlı tarih yazıcılığının sınırlarına değinen İlber Ortaylı modern denilebilecek bir tarih tutumunun 19. yüzyılda, Mahmudi dönemde ortaya çıktığını ileri sürer. Bu değişim dönemi ve tercümeler, mevcut birikimi yeniden değerlendirecek bir bakış açısı kazanılmasına neden olmuştur. Ortaylı'ya göre "*Osmanlı tarih yazarı ve bilgisinin bulunduğu ama henüz Rönesans tipi bir intelligentsia'nın var olmadığı toplumun adamıdır, dünyayı zıt ve farklı buluş ve yorumları, tarih bilgisi ve yazımı yoluyla ortaya atmak gibi bir tutum, henüz belirgin değildir.*"[18]

Diğer yandan Osmanlı yazınında hatırat ve biyografilerin 19. yüzyıl öncesinde, hatta çok daha eski örneklerde mevcut olduğu, buna dair örnekler bulunduğu ileri sürülmektedir. 15. yüzyıldan itibaren biyografik türde eserlerin özellikle de günlükler ve diğer biyografik metinlerin mevcudiyeti İslam tarih yazımında görülür. 16. yüzyıl ortalarından itibaren biyografik eskizler ve ölmüş kişiler hakkında yazılmış notlar şeklinde ilerlemiş, özellikle belirli sosyal

15 Philippe Lejeune, Le Pacte Autobiographique, Paris: Editions de Seuil, 1996.

16 Ercüment Kuran, "Ottoman Historiography of the Tanzimat Period",Historians of the Middle East, der.Bernard Lewis-P.M.Holt, Oxford University Press, 1962, s.422.

17 Sait Paşa, *Mehmed Sait Paşanın Kamil Paşa Hatıratına Cevapları*, Pergole Yayınları, 2020. (Osmanlıca Tıpkı Basım)

18 İlber Ortaylı, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler", *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, İkinci Baskı, 2011, s.83.

gruplar içerisinde günlükler kaleme alınmıştır. Bu tür erken dönemde daha çok vezirler, din bilginleri ve bürokrasi içinde yer alan yüksek düzeyli memurlar eliyle geliştirilmiş, İmparatorluğun sonuna dek saray tarihçileri tarafından benimsenmiş ve sürdürülmüştür.[19]

17. yüzyılda kaleme alınmış zengin bir kaynak metin olarak düşünülen Evliya Çelebi Seyahatnamesinde otobiyografik öğeler mevcuttur: "*Seyahatname'de; Evliya Çelebi'nin kendisinden söz ettiği, yaşadıklarını hatıra ile birleştirerek iç içe anlattığı, otobiyografi türüyle bağlantılı düşünebileceğimiz bölümler, Seyahatname'nin en ilginç bölümlerindendir. Bu bölümler bir bakıma gelenekteki mensur sergüzeştnameleri andırırlar*."[20] Burada yazarlar yaşam öykülerini konu edinirken bir yandan da arka planda günün siyasi olaylarını, katıldıkları seferleri de anlatırlar.

Bu konu tarih yazımı açısından özellikle yakın zamanda, genç tarihçi kuşağı açısından çok tartışmalı bir alan olmuştur. Bir yandan benlik belgelerinin ve yazınının Osmanlı ülkesine Batı'dan esinlenerek girdiğini ileri süren tezlere karşı Oryantalizm eleştirisi göze çarparken bir yandan da konuya yöntemsel açıdan yaklaşan çalışmalar öne çıkmaktadır.

Konuyla ilgili yazan ve ders veren Abdülhamit Kırmızı'nın iddiası o ki 2000'li yıllarda otobiyografiye olan ilgi arttı. Bu tür, pazar ile akademya arasında sıkışmış bir tür iken tutarlı özne illüzyonu karşısında hızla değişen dünyada her şeyin kesik ve kopuk olması, yine de süreç içindeki özneyi belirli bir tutarlılıkla kurmaya çalışmak değerli bir ilgi alanı oluşturur.[21]

Tarihçiler arasında kimi zaman ben anlatısı türünden eserlerin salt bilgi alınması gereken, sıradan bir tarih kaynağına dönüştüğü tartışılır. Çalışılması gereken daha temel ve ciddi kaynakların olduğu, yazma kütüphanelerinin koşulları, oralara girebilen eserlerin sınırlılığı gibi nedenlerle Türkiye'de ve dünyada Osmanlı dönemine dair tarih yazımının dünyadaki eğilimlerden çoğu zaman kopuk olarak geliştiği, bu ve benzeri nedenlerle ben anlatılarının tarihçilerin güvenmediği ve uzak durduğu türden kaynaklar olduğu ileri sürülmektedir.[22] Cemal Kafadar'ın bir dervişin 17. yüzyılda kaleme aldığı sohbetname'si eserinden örnek vererek yazdığı "*Ben ve Başkaları*" isimli çalışması, bireysel anlatılar türünden eserlerin giderek daha fazla tarihçilerin dikkatini çektiğini göstermektedir. Bunlar yalnızca yazılı örnekleri edebi ve olgusal açıdan ele alan değil, aynı zamanda metodolojik sorunlar üzerinde durmayı da gerektiren çalışmalardır. Kaynakların birbiriyle karşılaştırılarak değerli ve daha az değerli olarak

19 Feridun M.Emecen, "Osmanlı Kronikleri ve Biyografi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, No: 3, 1999, s.83-90.

20 Mine Mengi, "Seyahatname'nin Otobiyografi/Sergüzeşt-i Evliya Bölümleri", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Prof. Dr. Mine MENGİ Özel Sayısı, Yıl 2, Sayı 5, 2016, s. 87-95.

21 Abdülhamit Kırmızı (der.), *Otur Baştan Yaz Beni: Oto/Biyografiye Taze Bakışlar*, Küre Yayınları, 2012.

22 Selim Karahasanoğlu, "Ben-Anlatıları", *Tarih Bilimi ve Metodolojisi* içinde, der.Mehmet Yaşar Ertaş, İdeal Yayınları, 2019, s.280-282.

sınıflandırılması, metot olarak sorunlu görülür.[23] Öte yandan Cemal Kafadar'ın çalışmalarında çeşitli nedenlerle tarih yazımında ağırlık noktası ve vurgunun arşivlere kaydığı ve anlatısal kaynakların ikinci plana düştüğü tartışılır. Bu tez aslında modern dönem öncesinde bireyselliğin olmadığı ve "*kendinden bahsetme*" işinin mevcut bulunmadığı gibi bir kabulün doğru olmadığı ile ilgilidir. Bu tür kaynaklar kişilik belgeleri ve ben ben'lik belgelerinin o dönem için de bulunduğu, ancak oluşum, kayda geçme ve modern döneme aktarılma, arşiv malzemesi haline gelmesinde sorunlar olduğu ileri sürülür.[24] Böylece Kafadar'a göre Tanzimat dönemi öncesinde de otobiyografik nitelikte kaynak, günce, hatırat ya da şahsi mektuplar bulunmadığı tezi doğru değildir. Üstelik hızlı toplumsal değişim ve zemin kayması dönemlerinde kargaşa, gerileme gibi dönemlerde kendine dönüp bakma, kendini, eski kalıpları yeniden gözden geçirme, zorlama ve yeni çıkış noktalarını arama gibi yeni ihtiyaç ve görevlerle yüklü eserler ortaya çıkmıştır.[25]

Yine de türün gelişmesi açısından 19. yüzyılın Batı ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de okuryazarlığın olduğu gibi basım ve yayım olanaklarının hızla arttığı, basılan kitap, dergi künye adedinin hızla, katlanarak büyüdüğü bir dönem olduğunu akılda tutmamız gerekir.

Biyografik Türün Gelişimi

Otobiyografi (*ya da self-biography*) batı yazınına 18. yüzyılda, İngiltere'de hızlı bir giriş yapar; Almanya'da da diğerlerinden bağımsız olarak ortaya çıkmıştır. Kıta Avrupa'sından çokça söz etmişken Amerikan geleneğinde ve edebiyatında da otobiyografi ve biyografi yazınının etkili ve yaygın bir tür olduğunu belirtmemiz gerekir. Anglo-Saxon geleneğine bağlı olarak Amerikan edebiyatının gerçekçilik ve hakikilik arayışı, Amerikan realizminin temel taşlarından birini oluşturur. Thomas Jefferson ya da başka "büyük adam"lar otobiyografilerini, anılarını kaleme aldı; bunlar kronolojik sırayı takip eden tam yaşam anlatıları oldu. 20. yüzyıl ortalarına kadar çoğunlukla bu kapsamda kitaplar yayınlandı. O tarihlerden sonra yazın yaşam anlatıları, hatıralar, günlükler, mektuplaşmalar ve hatta oto-etnografik belgeler ve fotoğraflar ve diğer görsel malzemelerden oluşan yaşam öyküsü anlatılarını da içerecek şekilde genişledi.

20. yüzyıla dek hatırat türü (*Fransızcada les mémoirs*) genel olarak öz yaşam yazını şeklinde varlığını sürdürdü. Dikkatimizi çekeceği gibi bu yazının ortaya çıkması özel bir tarihsel döneme denk gelmekteydi. Bu dünya tarihinde yeni bir sınıfın, kentsoylu, burjuva sınıfın

23 Karahasanoğlu, *agm*., s.283.

24 Cemal Kafadar, "Ben ve Başkaları, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken: Dört Osmanlı Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun* içinde, İstanbul: Metis Yayınları, 2009, s.39-71.

25 Kafadar, *agm*., s.44.

ortaya çıktığı, yükselişe geçtiği ve Fransız Devrimi sürecinde net bir ifadesini gördüğümüz gibi siyasal iktidara ortak olmak ve iktidarı ele geçirmek için çaba gösterdiği bir dönem oldu. Kentli bir orta sınıfın, bireyin ortaçağ baskılarından, dinlerin ve küçük cemaatin daraltıcı sınırlamalarından kurtularak ortaya çıktığı bir dönemden söz ediyoruz. Bu bağlamda bireyin, kişisel yaşam öyküsünü, hareketlenen bir dünyada maceralarını, gezi notlarını, belirli yer ve olaylar, gelişmeler karşısında duygularını kaleme aldığı ve bunları bastırarak giderek genişleyen bir meraklı okur kitlesine ulaştırma olanağı bulduğu, buna değer atfedilen bir zamanın ürünüdür otobiyografik metinler ve anılar.

Aydınlanma dönemi ve sanayi devriminin kentlileşme, aydınlanma ve kır, köy ve cemaat yapısından uzaklaşarak kentli orta sınıfların oluştuğu, bireyin ortaya çıktığı bir dönemin edebi türü olarak öz yaşam öyküleri, "*kendini oluşturan*", aydınlanmış bireyin kendini, çevresini ve dünyayı nasıl gördüğüne dair kanıtlar, ipuçları, yaklaşımlar sunmaktadır. Bu oluşumun ve değişimin öyküsünü aynı edebi eserlerde olduğu gibi, yaşam öyküsü anlatılarında da gözlemleriz. Bu eserlerde birey kendiyle ilgili, kendilik bilincine, kendinin ve dünyanın bilgisine sahip "aydınlanmış" halde, kendi üzerine düşünerek kendini anlatmaktadır.

Öz yaşam öyküleri ve anılar 18. yüzyıl sonlarından itibaren basın ve yayım olanaklarının genişlediği bir dönemde popüler bir edebi tür olarak yaygınlaştı. Artık okuryazar, eğitimli orta sınıf bu türle ilgilenmekte, bu nedenle yayıncılar bu tür eserler basma konusunda istek göstermekteydi. Üstelik dönemin koşulları, bireyin gelişme ve başarı öykülerini onaylayan bir kültürel atmosfer yaratmıştı. Bu aynı zamanda yazın türlerinin birbirinden ayrıştığı ve kendi alanlarını kurduğu bir dönemdi. 18. yüzyılda felsefe, ilahiyat, tarih ve onları takiben iktisat, temel yazın türleri iken bir ayrışma, derinleşme ve her birinin kendi alanını modern anlamda yeniden kurduğu bir entelektüel deneyim yaşanmaktaydı. Aynı dönemde bu klasik türlere toplumbilim, antropoloji, psikoloji gibi diğer sosyal bilim alanları ve şiir ve oyun yazarlığının yanı sıra roman gibi diğer önemli edebi türler de eklendi. Bu ayrışma yazında olduğu gibi akademi dünyasında, üniversitelerde de kendini gösterdi, farklı dallarda kürsüler kuruldu, yeni ve derinleşmiş, yöntem üzerine düşünülmüş araştırma alanları ortaya çıktı. Buralarda modern toplumu anlamak ve geçmişi modern bir gözle yeniden incelemek yaygın ve popüler hale geldi.

John Locke kişisel kimlik tanımı yaparken şunları söyler: Kendilik ve buna eşlik eden düşünme, kendilik fikrinin, hissinin oluşması, kendini düşünen diğer şeylerden ayırma, bu kişisel kimliği oluşturur. Rasyonel bir varlık olarak ayrılık ve aynılık fikri kişiliğin gelişiminde önemlidir. Otobiyografik metinler, anılar bireyin kimliği ve bu kimliğin nasıl kurulduğu meselesi ile yakından ilgilidir. "*Herkesten farklı, ama herkes gibi olmak*"… Bireysellik ve

evrensellik çağının ve yerinin, zamanının insanı olmak, "*insanlığa*" dair bir hikâye anlatmak... Otobiyografinin modern tanımı budur. Locke bize otobiyografinin üzerinde anlaştığımız ilk anlamının felsefi temelini sunar.[26]

Yaşam öyküsü anlatıları, otobiyografiler ve anılar tarihsel zaman ve olaylar içinde "*birey*"i, eyleyeni, bunlar üzerine düşüneni ve yaşayanı gösterir. Bu anlamıyla tarihsel ve teorik iskeletin canlı, yaşanmış, acı çekmiş, eylemiş, sevmiş ve sevilmiş öznesini, "*insan*"ı görmemizi, tarihi ete kemiğe kavuşturan eylemi görmemizi sağlar. Biyografik anlatılar bu nedenle önemlidir. Biyografik yazın kanonik kavramları, tarihe dair kabulleri, totalizasyon ve genellemeleri test edeceğimiz bir eleştiri zemini oluşturur.

Biyografi ve otobiyografi kesişen iki türdür; her ikisi de geçmişi bireysel ve kolektif hafıza aracılığıyla bir seçme ve ayıklama sürecine tabi tutarak gözden geçirmeyi içerir.[27] Bu noktada belirtmemiz gerekir ki otobiyografi ile biyografi yazını arasında fark vardır: Biyografi kişilerin başkaları tarafından kaleme alınan yaşam öyküleridir. Bu iki yazın türü arasındaki bir diğer fark, otobiyografide "*... doğmuşum*" diye bir başkasının bilgisi ile başlanırken başka kişiler tarafından kaleme alınan biyografide "*... doğdu ... öldü*" diye yazılmasıdır. Biyografi tamamlanmış bir hayata dair bir anlatı iken otobiyografi, anlatıcı ne kadar yaşlı olursa olsun, devam eden bir hayat hakkındadır.

"*Biyografiyi otobiyografiden ayıran şey bizi birbirimizden ayıran şeydir, yani öznelliğimiz ile onu içeren bedenin zarfı arasındaki fark gibi. Bu temel fark -özneyi dışarıdan görmek- biyografik araştırmanın değerini, varsayılan nesnelliğini ve aynı zamanda temel sınırlarını hemen belirler, çünkü bir başkasının iç dünyasının deneyimsel gerçekliği nihai olarak erişilemez ve bilinemezdir.*"[28]

İnsan yaşamı çok yönlüdür. Birçok şey vardır ki otobiyografi anlatabilir, biyografi anlatamaz. Bu da o kişinin yaşamına ve şahit olduklarına, yaptığı ya da yapamadıklarına dair kendi değerlendirmesidir. (Alametifarika) Otobiyografi birinci şahıs anlatısıdır. Bir "*itiraflar*" bütünü olarak görülmüş, uzun zaman edebiyatın aşağı bir türü olarak değerlendirilmiştir; olguların kurgu gibi kayda geçirilmiş olması sorunlu görülen yönleri arasında yer alır.[29]

Farklılıklara devam edecek olursak, biyografide başka insanlar kişinin yaşamını belgeler

26 Folkenflik, *age*., s.16.

27 Liz Stanley, *Autobiographical I*, 1992, s. 92'den aktaran Hala Kamal, "Trends in Autobiography Theory and Writing", s.185. Çevrimiçi: https://scholar.cu.edu.eg/sites/default/files/halakamal/files/hala_kamal_autobiography_studia_filologiczne_2020.pdf, Ulaşım Tarihi: 13.07.2023.

28 Paul John Eakin, *Writing Life Writing: Narrative, History, Autobiography*, Routledge, 2020, s.42.

29 Robert Folkenflik (der.), The Culture of Autobiography: Constructions of Self-Representation, Stanford University Press, 1993, s.15.

ve bunu ele aldıkları kişi ve hayatına dışsal bir paradigma ve bakış açısıyla yaparlar, onu dışsal biçimde yorumlarlar. Yaşam öyküsünde ya da anlatısında ise kişi kendi hakkında yazmaktadır. Bunu birinci ya da üçüncü kişi ağzından ya da bir topluluğun üyesi olarak yapar. Anlatıcı birey de kendi anlatısını dışsal ya da içsel bir bakış açısıyla yapabilir. İlkinde kişi (self) sosyal, tarihsel koşullar, başarılar, kişisel görünüm ve sosyal ilişkiler açısından başkalarının gözünden görünür. Bunlar söz konusu gerçek insanın niteliklerini oluşturur; ama diğer yandan o insanın bizzat yaşadıkları da anlatının bir parçası halinde kullanılır. Kişinin kendi deneyimleri ve bunlara dair düşünceleri, yorumlama ve eleştiri biçimleri başka hiç kimse tarafından yazıya dökülemez. Bu nokta biyografi ile otobiyografi arasındaki en net ayrımı gösterir. Asıl insan bunları bizzat yaşamıştır, bir "*kişisel tarih*" söz konusudur. Bu onun ayrılmaz bir özelliğidir; diğeri ise onun sübjektifliğini görebilir ve dışarıdan, eleştirel bir göz olarak yazar.

Zaman ve zamanlama da biyografi ile yaşam anlatılarını birbirinden ayıran bir faktör olarak görülebilir. Biyografi yazarı için kişinin yaşıyor ya da ölmüş olması bir şey değiştirmez; biyografiler kişi yaşarken ya da daha sonra yazılabilir. Farklı yüzyıllarda yazılmış biyografiler elbette çağın ve yazarın özgül tutumunu, siyasal ve ideolojik konumunu yansıtır. Ama yaşam öyküsü anlatısı için ölüm önemli bir dönüm noktası, bir engeldir. Sonrası yoktur, anlatılmadan, yazılmadan kalır. Bir başka seçenek olarak, yaşarken yazılanlar daha sonra yayınlanabilir.

Yaşayan ve kendi yaşam öyküsünü, anılarını kaleme alan özne yazar ile bir başkasının yaşam öyküsünü kaleme alan yazar arasında farklar bulunmaktadır. Biyografi yazarı ele aldığı "*konu*" kişiyi dilediği bağlamda inceler, tarihsel bağlamı kendi bakış açısıyla yorumlar. Bu yorumlama yazar ile yaşayan arasında bir fark yaratır: yaşam öyküsünü ve anılarını anlatan yazar kendi deneyimlerine dayandığı için, gerçekliğe, hakikate daha yakın olarak görülür. Diğeri ise, siyasal ya da edebi bir metne daha yakındır.[30]

Biyografi yazarı farklı belgeler, tarihsel kaynaklar, referanslar kullanır, onlara atıf yapar. İddia, gerekçelendirme, yargılama, mahkum etme ve sorgulama retoriğin araçları arasındadır. Yaşam öyküsü anlatısında ise kişisel anılar, deneyimler, notlar, kişisel mektuplar, kişiye ya da aileye ait görsel malzemeler temel kaynak olarak kullanılırken yaşam öyküsü anlatısını hayal gücü ve gerçekliğe referanslar besler. "*Hafıza öznel bir kanıt biçimidir*" Dışarıdan kontrol edilip kanıtlanacak bir şey değildir, ispatı daha çok anlatanın otoritesine bağlıdır, gerçeklere

30 Türkçe yazından iki örnek vermek istiyoruz: İlki önemli bir siyasal figür, İstanbul belediye başkanlarından Ahmet İsvan'ın anı kitabıdır. *Başkent Gölgesinde İstanbul* başlıklı anılarda yazar ağırlıklı olarak belediye başkanlığını yürüttüğü yılları ve bu deneyimi ele almaktadır. Diğer örnek ise Reha İsvan'ın anıları olabilir. Reha hanım anılarını kendi yazmamış, ünlü bir başka yazar, Zeynep Oral tarafından kendisiyle yapılmış derinlemesine görüşmeler ve belgeler kullanılarak yazılmıştır. Ahmet İsvan, *Başkent Gölgesinde İstanbul*, İletişim Yayınları, 2002. Zeynep Oral, *Direniş ve Umut: Reha İsvan*, Metis Yayınları, 2013.

bağlı, doğal kabul edilir. Otobiyografi ya da anı okuru tarafından bir yorumlama biçimi olarak yeniden mercek altına alınabilir. Bu yazın türünün eleştirmenleri, çeşitli bağlamlarda neyin "*otobiyografi*" oluşturduğunu tanımlayan, metinler ve okurları arasında müzakere edilmiş bir tür değiş tokuş olduğunu ileri sürüyorlar.[31]

Otobiyografi yazını ile pek çok komşu yazın türünden söz edilebilir: anılar, biyografiler, kişisel romanlar, öyküler, otobiyografik şiirler, oyunlar, günlükler, otoportre ya da denemeler…

Yaşam öyküsü anlatılarını edebi bir dille yazıp otobiyografik roman ve öyküler kaleme alanlar vardır. Örneğin Mıgırdıç Margosyan'ın *Tespih Taneleri* böyle bir örnek olarak düşünülebilir.[32] Bunlar şiir, oyun, anı roman ya da öykü olarak sınıflandırılır ve anekdotlar şeklinde anlatılan yaşam öyküsel anılardır. Ama kurmacaya daha yakındırlar ve haklı olarak edebiyatın alanı içinde kabul edilirler. Günümüzde senaryolaştırılan ve film, dizi ve diğer alanlarda kültür endüstrisinin yararlandığı, popüler türlere kaynaklık eden otobiyografik tarihsel romanlardan da söz edilebilir. Bu tür popüler değeri yüksek eserlerde tarihsel, mitolojik hikâyeler belirli kaynaklara bağlı kalarak ve çoğunlukla yeniden yorumlanarak başka yazarlar tarafından okura sunulur. I Claudius (Ben Claudius) bunlar arasında en tanınan örneklerden biridir. Bir İngiliz romancı, Robert Graves tarafından kaleme alınan ve 1934 yılında yayımlanan bu eserde Romalı imparatorlar ailesine ait ve sonunda kendisi de İmparator ilan edilen anti kahraman Claudius'un birinci tekil şahıs yaşam öyküsünü okuruz, izleriz. 41 yılında bizzat kendisi tarafından kaleme alındığı, bir sekretere yazdırılmadığı ileri sürülen bu eserde Claudius doğrudan okuyuculara hitap eder. Kitabın girişinde Romalı tarihçi Tacitus tarafından yazıldığı ileri sürülen bir metinde şöyle denir: "*Yalnızca o zamanlarda yaşayanlar tarafından değil, sonraki zamanlarda da her türlü yanlış yoruma konu olan bir hikâye: bu o kadar doğru ki, üstün öneme sahip tüm olaylar şüphe ve belirsizlikle sarılmış durumda. Bazıları kesin gerçekler hakkında en tehlikeli söylentilere bağlı kalırken, diğerleri gerçekleri yalanlara dönüştürür; ve her ikisi de gelecek kuşaklar tarafından abartılır.*" [33]

Yaşam öyküsü anlatıları ile roman türü birbiriyle ilişkili görülür, kimi kez birbirine karıştırılır. Değeri her zaman tartışılan "*hayatım roman*" klişesini herkes duymuştur. Ancak otobiyografi ya da yaşam öyküsü anlatıları roman değildir. Roman ile otobiyografik metin arasında belirgin farklar bulunur. Romanda tarihsel zaman, gerçek zaman akışı ile uyumlu olmak zorunda değildir. Tarihsel zaman romanın sınırı olamaz. Diğer yandan otobiyografik

31 James Treadwell, *Autobiographic Writing and British Literature: 1783-1834*, Oxford University Press, 2005, s.32.

32 Mıgırdıç Margosyan, *Tespih Taneleri*, Aras Yayınları, 2006.

33 Robert Graves, *Ben Claudius*, Çeviren: Dost Körpe, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

anlatılarda da geriye doğru belirli bir kronolojik (zaman dizinsel) sıralama ile anlatması zorunlu değildir. Retrospektif anlatılarda zamanda kaymalar, geri dönüşler, temasal öbekler ve sıçramalar olması mümkündür. Hatta yazarlar doğumlarını önceleyen olaylara ve aile ya da topluluk anılarına da yer verebilirler. Ya da beklentiler içerecek şekilde geleceğe düşünsel bir yolculuk bile öngörülebilir. Yine de otobiyografi yazarları anlatılarını kendi zamansal (geçici), coğrafi ve kültürel ortamları ile bağlantılı olarak oluştururlar. Anlatı bu çerçeve içinde ortaya çıkar.

Günümüzde biyografik yazının her türünden eserler mevcuttur, yazılmakta, basılmakta ve okunmaktadır.

Otobiyografi ve Anı Türünde Eski Örnekler

Biyografi ve otobiyografi türü batı yazınında 18. yüzyılın sonlarında yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Ancak bu tür tarih ve kültürler boyunca doğuda ve batıda çok daha eski dönemlere ve biçimlere kadar uzanır. Çatışma ve macera dolu epik Sümer destanı *Gılgamış*; efsanelerle karışık Asur krallarının yaşam öyküleri; Klasik ve Antik Mısır dönemi hükümdarların ve ünlü kahramanların zaferlerin felakete ve düşüşe dönüştüğü uyarı öyküleri; Tibetli Budist rahip/liderlerin veya ortaçağ Hıristiyan azizlerinin saygı uyandıran yaşam öyküleri; Orhun yazıtlarında yer alan, kahramanların ve oğullarının hayatını, maceralarını anlatan Bilge Kağan, Kültigin ve Tonyukuk hakkındaki anlatılar (yaklaşık 732-735)[34] türün erken örnekleri kabul edilebilir. Horace'ın şiirleri, Çiçero'nun mektupları da bu türün eski örnekleri arasında yer alır. Bu türe yakın mémoir ya da "*yaşamım*" anlatısına en çok uyan Aziz Augustine'in 399'da yazdığı "*İtiraflar*" (Confessions) isimli eser, türün en erken örneği olarak kabul edilir.

Yayınlandığı tarihten çok önceleri yazılmış ancak arşivden çıkması 20. yüzyılda olmuş erken İngiliz yazınından ilginç bir örnek, bir kadın tarafından kaleme alınmış *Book of Margery Kempe* isimli eserdir. Ortaçağ insanı hakkında bilgi veren bu eser 1373'te doğmuş, çeşitli dini mülahazalar sonunda 1414'de Kutsal Topraklara doğru bir hac ziyareti gerçekleştirmiş bir kadının çeşitli yolculukları ve iç dünyasındaki tartışma ve düşünceleri gerçekçi biçimde kaleme aldığı bir erken otobiyografi olarak kabul edilir. Bugün elimizdeki metnin çeşitli dönemlerde düzeltilmiş ve yeniden kaleme alınmış olduğunu, bu anlamda özgün metin özelliğini kaybettiğini belirtmemiz gerekir.[35]

Rönesans döneminde anı ve öz yaşam öyküsü yazını yeşermeye başlar. Bu dönemin en

34 Mustafa S.Kaçalin, "Orhon Yazıtları", *İslam Ansiklopedisi*, Çevrimiçi: https://islamansiklopedisi.org.tr/orhon-yazitlari, Ulaşım Tarihi, 20.07.2023.

35 *Encyclopaedia Brittanica*, Vol.2, ABD: Encyclopaedia Brittanica Inc., 1966, s.853.

çok değinilen örneği, İtalyan fizikçi Geronimo Cardano'nun 1574'de yazdığı *Kendinin Doğal Tarihi* (a natural history of himself) eseridir. Bu eserin çağına tanıklık eden bir özelliği de ortaçağın kısıtlayıcı düşünce sisteminden kurtulup her şey ve doğal olarak insanın kendisi hakkında da gözleme dayanan "*bilimsel*" bir yaklaşımın öz yaşam öyküsü yazınında da ortaya çıkmış olmasıdır. Dönemin din adamları, müzisyenleri, soyluları seçtikleri ve öne çıkardıkları temalar ve sorunlar etrafında kendi yaşam öykülerini ve bu sorunları ele alış tarzlarını kaleme almışlardır.

Thomas Hobbes, hem de ilk cümlede tarih vererek yaşamını anlatan Latince bir şiir yazmıştır. 1588'de yazarın doğduğu yıl ile başlayan bu otobiyografik şiirde Hobbes dönemin askeri ve siyasal olaylarını anarak anlatısına bir tarihsel referans sunmuş, aynı zamanda gezdiği yerleri, tanıdığı kişileri, okuduğu ve yazdığı kitapları anlatmıştır. Birçok büyük ve bilgili insan tarafından okunan ve tüm krallarla ve asalet unvanı taşıyanlarla çekişen bir metin olduğunu söylediği, korkunç isimli kitabını anar: *Leviathan*.[36]

Jean Jacques Rousseu'nun 1765-1782 arasında yazılan, paylaşılan ve basılan *İtiraflar*'ı yukarıda verdiğimiz örneklerden çok sonra gelir, bu da otobiyografik bir eser sayılabilir. Bu eser iddiası tam tersi olsa da kendinden sonraki Romantik geleneğe bir örnek oluşturur. Rousseau *İtiraflar*'a şöyle başlar: "*Öyle bir iş tasarlıyorum ki şimdiye kadar ne eşi görülmüştür, ne de kimse onu bu şekilde gerçekleştirmeyi aklından geçirecektir. Benzerlerime, tabiatın bütün gerçeği içinde bir insan göstermek istiyorum, bu insan da, ben kendim olacağım. Yalnız ben. Duygularımı biliyorum, insanların da·ne olduklarını tasavvur ediyorum. Gördüklerimden hiçbiri gibi yaratılmış değilim. Yaşıyanlardan hiçbirine·benzemediğimi cesaretle söyliyebilirim. Onlardan daha iyi olmasam bile hiç değilse başkayım. Tabiat, beni·içine döktüğü kalıbı kırmakta iyi mi fena mı etti; ancak yazdıklarım okunduktan sonra bu hususta bir hükme varmak mümkün olabilecektir.*"[37] Rousseau bu eserde tarihin yasalarından, o güne dek getirdiklerinden etkilenen, ama bir yandan da diğer tüm insanlardan farklı olan insanı, kendisini göstermek istemiştir.

18. yüzyıl öz yaşam öyküsü ve anı yazımında sıçramaların görüldüğü bir yüzyıl olur. Bu yüzyılda aktörler ve aktrisler, soylular, din adamları, tiyatro yazarları, gezginler anılarını yazmışlardır. Monteigne'in *Essays of Myself* gibi eserleri çağdaşlarına hitaben, içlerinde hayat-

36 Thomas Hobbes, *The Life of Mr.Thomas Hobbes of Malmesbury*, (…) "Was Read by many a Great and Learned Man, Known by its dreadful Name, LEVIATHAN.This Book Contended with all Kings, and they By any Title, who bear Royal sway." (…) Çevrimiçi: https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A44004.0001.001/1:2?rgn=div1;view=fulltext, Ulaşım Tarihi: 16.07.2023.

37 J.J.Rousseau, *İtiraflar I*, Çeviren: Reşat Nuri Güntekin, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991, s.3.

tan olgular, gelişmeler, fikirler ve görüşler bulunan mektuplar şeklinde yazılmıştır.[38] Mektup yazınının yukarıda belirttiğimiz gibi otobiyografi ya da anı türünün öz yaşam öyküsünü ve fikirleri içeren önemli bir akraba yazım türü olduğunu söylemeliyiz.

Kelimenin geniş anlamı ile öz yaşam öyküsünden parçalar içeren ya da ondan esinlenen yazın çok geniş bir yekûn tutar, bizi esastan uzaklaştırır ve edebiyatın geniş alanı içinde kaybolmamıza neden olur. Özel mektuplarda anlatılan kişisel düşünceler, felsefi yaklaşımlar modern zamanın yaşam anlatılarından ya da anılarından çok farklıdır. Bu düşünürlerin dünya işleri ya da felsefe, tarih, siyaset, din, bilim, kültür gibi alanlara bakışları ve bu alanlarla ilgili kendi kırılma noktaları bu yazında yer almaktadır. Örneğin yukarıda değindiğimiz Saint Augustine'in *İtiraflar*'ı bir günlük ya da basit bir yaşam öyküsü anlatısı, modern anlamda bir otobiyografi ya anılar seçkisi değildir. Güncel olaylardan çok Kutsal Kitap'tan alıntılara ve yorumsamaya yer verilir. Bir başka açıdan ama benzer biçimde 19. yüzyıl ortalarında Karl Marx'ın arkadaşları Engels ya da Weydemeyer'e, o dönem yaşayan diğer kişilere yazdığı mektuplar, kişisel yazışmalardan öte büyük bir teorik külliyat oluşturmuştur.[39]

Otobiyografi kelimesi ilk kez Oxford English Dictionary'de 1809'da yer almıştır.[40] Otobiyografi İngilizcede bir tür yeni icat (neolojizm) olarak kabul edilmiş ve 18. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır (1786).[41] Bu tür Almanya'da da mevcuttur. 18. yüzyıl sonu, 19. yüzyıl başlarında Romantikler biyografiyi aydınlanma ve neo-klasik düşünce akımları ile bağlantılı olarak düşünmüş ve bu yazın türünden yaygın olarak yararlanmıştır. Bireyin öne çıktığı, ama arka planda doğa ve toplumun da resmedildiği tablolar gibi eserler ortaya koymuşlardır. Romantik şairler Wordsworth, Coleridge ya da Shakespeare'in otobiyografik şiirleri derlemesi gibi eserler yayımlanmıştır. Elbette otobiyografi kişinin kendi hayatını özgün bir şekilde anlattığı bir tür olarak düşünüldüğünde bunun kurgu olması bir paradoks gibi görünebilir. Otobiyografi bir yazın türü olarak tercih edilir çünkü onun gerçekliğe daha yakın olduğu düşünülür. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında otobiyografik yazın üzerine düşünme denemelerinde bir kez daha artış görülür. Gerçekçilerin rasyonalizm ve deneyciliğe, bireyciliğe meyletmesine karşı romantikler sübjektivizme ve şairane dışavurumculuğa ağırlık verir. Romantikler kökle-

38 *Essays of Michel de Montaigne*, Translated by Charles Cotton, 1877. Çevrimiçi: https://www.gutenberg.org/files/3600/3600-h/3600-h.htm, Ulaşım Tarihi: 25.07.2023.

39 Marx ve Engels, *Collected Works*, V.39, 1852-1855, Çevrimiçi: https://www.hekmatist.com/Marx%20Engles/Marx%20&%20Engels%20Collected%20Works%20Volume%2039_%20L%20-%20Karl%20Marx.pdf, Ulaşım Tarihi: 10.07.2023.

40 *Encyclopaedia Brittanica*, Vol.2, ABD: Encyclopaedia Brittanica Inc., 1966, s.855.

41 Self biography ile autobiography kelimeleri kullanılıyor, ilki yeni bir buluş, neolojizm. "Self biographies of famous men like Israeli.", Folkenflik, *age*., s.4-5.

re ve çocukluk kültüne bağlıdır, o yüzden yazarlar kendi yaşamlarını, başlangıç noktalarını, erken yıllarını önemli bulur.[42]

Fransa'da bu sözcük ilk kez 1836'da *Dictionnaire de l'Academie Française*'de "*elle ya da el yazması olarak yapılmış biyografi*" olarak geçer.[43] 1830'larda tür anılar ve anekdotlar olarak gelişir, "*Memoirs*" yazılmaya başlanır. *Memoirs* ya da anı yazını modern zamanların popüler bir yazın türü haline gelir. Edebiyatta ve edebiyat dışı yazında mektup formu da bu kapsamda görülebilir. Yazarın kurgu eserde bile gerçeklik iddiası ya da gerçeklikle bağ kurmak için kullandığı bir yöntem olarak yaygınlaşır. Örneğin Mary Wollstonecraft Shelly 1818'de yazdığı ünlü *Frankenstein* eserinde mektuplaşmayı gerçeklik duygusu yaratmak için kullanmıştır.[44]

Öz yaşam öyküsü yazını ve anılar büyük çapta 19. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Bu yüzyılda Romantizm akımının bireyi, onun içsel seyahatlerini ve düşüncelerini öne çıkardığı bir entelektüel atmosferde Fransızların "*étalage de moi*" dedikleri gibi benliği, bireyi, ben'i öne çıkartan bir yazın türü olarak otobiyografi ve anı yazını toplumun her kesimine doğru yayılır. Bu yüzyılda farklı görüşlerden ve farklı toplumsal konumlardan, Alphonse de Lamartine'den Maksim Gorki'ye, Ernest Renan'dan Selma Lagerlöf'e birçok aydın kişi anılarını ve öz yaşam öykülerini yazmış ve yayımlama olanağı bulmuştur. 19. yüzyılda okuryazarlık yaygınlaştıkça anılar ve yaşam öyküsü anlatıları toplumun farklı kesimleri arasından, siyasetçilerden şairler ve yazarlara, müzisyenlerden filozoflara çok geniş bir yelpazede yazılmış ve yayımlanmıştır.

19. yüzyıl öncesi eski örneklerde modern olandan farklı olarak yazarın okurlara aktarmak istediği felsefi ve teolojik tartışmalar, tarihsel ve edebi düşünceler ve yaşam öyküsünden alınması gereken dersler ve öğütler öne çıkar. Bu eserler bize Tanrı'nın gözü altında en iyi nasıl yaşayacağımızı gösterme amacı güder. Esas olarak yaşam öyküsü anlatıları, bize örnek alacağımız ya da ders çıkaracağınız bir şeyler vermek için yazılmış "*Büyük Adamların*" (ve daha az sıklıkla kadınların) yaşamları ile ilgilidir.

Kadınların Yaşam Öyküleri

Kadınların biyografik eserleri, anıları ve otoiyografileri, kadın biyografileri, öz yaşam öyküleri ve anılarla ilgili yazında çokça tartışılmakta olan bir alandır. Zira geç 18 ve 19. yüzyılda kadınlar da anılarını yazdı. 1830'larda kadın otobiyografileri de yayımlandı. 1840'larda Charlotte Brontë'nin ünlü eseri *Jane Eyre*, bir otobiyografik roman olarak, *An Autobiography*

42 Folkenflik, *age*., s.8.

43 Folkenflik, *age*, s.5.

44 Mary Wollstonecraft Shelly, *Frankenstein; or the Modern Promotheus*, Çevrimiçi: https://www.gutenberg.org/files/84/84-h/84-h.htm#letter1, Ulaşım Tarihi: 9.07.2023.

başlığıyla yayımlandı.[45] Burada kurgu ile gerçek bir arada bulunuyordu, ya da gerçeklik iddiasındaki bir kurgu anlatıdan söz edilmekteydi.

Geç 18. yüzyıldan 20. yüzyıla bir otobiyografi çağı yaşandığı söylenebilir. Edebiyat eleştirisinde otobiyografi kurgu, şiir ve dramanın geleneksel pozisyonuna yakın bir tür olarak değerlendirilir. Ama sınırda kalır, merkeze alınmaz. Merkezi, esas bir tür olarak 1980'lerden başlayarak klasik örneklere ek olarak kadın otobiyografileri ve bu konudaki yazın artar ve eleştirel karakteri ile hayli değerli eserler ortaya çıkar. Kadın biyografileri 18. yüzyıl sonlarından itibaren hep olagelmiş, ama deneyim ve yazı yeteneği açısından değerli ve ana akım içinde kabul edilmemiştir. Dönemin ünlü ve günümüzde de okunan kadın yazarlarına karşın kadınların yazdığı eserlere yönelik değersizleştirme ve görünmez kılma etkin olmuştur.[46] Viktorya çağı kadın edebiyatçıların erkek ismi kullanarak yazdığı bir dönemdir. Brontë kardeşlerin roman ve şiirlerini erkek ismiyle yayınladıkları bilinmektedir.[47]

Bu yazın düşünüldüğünde kadın otobiyografileri çok daha seyrekti, ama vardı ve türün gelişimine büyük katkıda bulundu. Bugünden bakıldığında bu çabanın zorluklarını tahmin edebiliriz: okuryazarlık, *kendine ait bir oda*nın ve zamanın çoğu kez bulunmaması, genel olarak yazma işinin kadın işi sayılan bir alan olmaması gibi... Bu zorlukları aşmak için çeşitli taktikler denendiğini bugünden bakıldığında görebiliyoruz. Kadınlar kimi kez anılarını yazıp yastık altına, sandıklara sakladılar, kimi kez erkek adı kullanarak bastırmayı denediler. Ya da sözlü anlatılarda kaldı anıları ve yaşam öyküleri.

Biyografilerin cinsiyeti ile ilgili bir tartışmada, biyografilerin çoğunun güçlü erkekler tarafından yazıldığını söylemeliyiz. Son birkaç on yıldır kadın biyografileri daha çok kaleme alınıyor ve değer görüyor ancak erkekler bu yazında hala yer alıyor. Güçlü erkekler biyografi yazmaya devam ederken bu türün hâkimi olsalar bile, yine de son kırk yılda biyografik konuların yelpazesinde önemli bir genişleme olmuştur. Önde gelen erkeklerin anneleri, eşleri, kızları ve kız kardeşleri üzerine yazılan kitapların artması, daha önceki yıllarda biyografi yazılmasını gerektirecek kadar önemli görülmeyen pek çok kişinin yaşamına yönelik bu güncel ilginin bir örneğidir. '*Sıradan insanların*' biyografi için uygun konular ortaya koyabildiği fikri tamamen yeni değildir. Virginia Woolf 1920'lerde '*yalnızca büyük adamların hayatlarının mı kaydedilmesi gerektiğini*' sormuştu. "*Bir hayat yaşamış ve bu hayata dair bir kayıt bırakmış herkes biyografiye layık değil midir - ba-*

45 Charlotte Brontë, *Jane Eyre*, Çeviren: Nihal Yeğinboğalı, Can Yayınları, 2019.

46 Anne Fleig, "Gender Studies", Martina Wagner-Egelhaaf (derl.), *Handbook of Autobiography-Autofiction*, De Gruyter, 2019, s. 55.

47 Elaine Showalter, *A Literature of Their Own: Brisith Women Novelists From Brontë to Lessing*, Princeton University Press, 1977, s.302.

şarıları kadar başarısızlıkları, şanlı olduğu kadar mütevazı olanları da? Peki büyüklük nedir? Ve küçüklük?"[48]

Ülkemizde de yazılmış çok değerli kadın biyografileri, anı kitapları bulunuyor. Ele almak istediğimiz dönem ve alanda Halide Edib ya da Sabiha Sertel gibi anılarını yazmış kadınlardan söz edeceğiz. Biz çalışmamızda yazılmış ve yayımlanmış eserlerin içerdiği farklı nitelikler, farklı odaklanmalar ve anlatı türlerini de dikkate alarak kadın anıları yerine anılarını yazmış kadınlar üzerinde durmayı tercih ettik.

Modern Dönemin Biyografik Yazını/Anıları

Anı yazımının modern zamanlarda artık daha demokratik bir yazım biçimi haline geldiğini söylemeliyiz. Yaşam öyküleri ve anılar, krallar, soylular, toplumun üst kesiminden insanlar ve azizlerin yanı sıra sıradan insanlar, iş adamları, zengin kişiler, göçmenler, farklı etnik ve dinsel kökene sahip kişiler, işçiler için de yazılabilir ve tartışmaya açılır hale gelmiştir.[49]

20. yüzyılda yazarlar arasında anılarını ve yaşam öyküsünü yazma nedenleri arasında birbirinden farklı yaklaşımlar görülür. Örneğin H.G.Wells yaşam öyküsünü yazma nedenlerini şöyle açıklar: "*Zihin özgürlüğüne ihtiyacım var. Çalışmak için huzur istiyorum. Anlık koşullardan dolayı sıkıntı içindeyim. Düşüncelerim ve çalışmalarım talepler ve sıkıntılarla yüklü ve bunlardan kurtulma umudu göremiyorum; hastalık ve ölüm beni tamamen ele geçirmeden önce sakin ve yararlı bir faaliyet dönemine dair herhangi bir umut göremiyorum. Yorgunluğun ve yorgunluğa eşlik eden cesaretsizliğin bir evresindeyim, yarının önemsiz şeyleri uyanık beynimde çarpışıyor ve kendimi doğru şekilde kullanmayı felç eden bu sorunla yüzleşmek için güçlerimi bir araya getirmekte zorlanıyorum.*

Bu durumla başa çıkabilmek için başka bir iş yapıyormuş gibi görünmeyi bile bir kenara bırakıyorum. Bu konuda kendime bir rapor yazıyorum. Bu hoşnutsuzlukları netleştirmek istiyorum çünkü netleştikçe ya beni rahatsız etmekten vazgeçeceklerini ya da yönetilebilir ve

48 Virginia Woolf, "The New Biography", Granite and Rainbow: Essays by Virginia Woolf, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975, s.149–55, "Changing Biographical Practices", Caine, Barbara, Biography and History içinde, Palgrave, 2010, s.150.

49 *What is biography?*, Çevrimiçi: https://www.thebritishacademy.ac.uk/blog/what-is-biography/?gclid=Cj0KCQjwjryjBhD0ARIsAMLvnF_RGV0hai6G6VMTK0msO9EBd5eVLFFwMirXYmGZkPE6o7SlAzz7ujcaAvUrEALw_wcB, Ulaşım Tarihi: 26.05.2023. Türkiye'de yazılmış iki önemli işçi anı kitabından söz edelim: Zehra Kosova, *Ben İşçiyim*, Yayına Hazırlayan: Zihni T.Anadol, İletişim Yayınları, 1996. Feridun Gürgöz, *Saat Geri Dönmüyor*, Tüstav Sarı Defterler, 2007.

kontrol edilebilir hale geleceklerini hissediyorum."[50] Bu başlangıçtan sonra yazar yaşam evrelerini, ailesini, çocukluk ve gençliğini, yaşadığı yerleri, olgunluk dönemini ve çalışmalarını aktarır. Örneğin ünlü yazar Aziz Nesin "*Böyle Gelmiş Böyle Gitmez: Otobiyografi*" başlığı altında topladığı anı kitaplarının ilk cildinde odak noktası olarak 12 yaşında kaybettiği annesini, ikinci ciltte babasını ve daha sonraki ciltlerde yaşamının diğer bölümlerini ele alır.[51]

Yaşam öyküsü anlatıları ya da anı/hatırat yazını birbirini etkileyen yazarlar ve ünlü yazarlardan etkilenerek anılarını kaleme alan sıradan insanlar şeklinde genişleyerek önemli birçok ürün vermiştir. Bir örnek vermek gerekirse, André Gide'in günlüklerinden esinlenerek günlük tutmaya başlayan ve devamında önemli bir hatırat/öz yaşam öyküsel kaynak ortaya koyan Macar Sándor Márai'den söz edilebilir.[52] Márai'nin 1943'te tutmaya başladığı günlüklere dayanan ve özel olarak 1944-48 yıllarına odaklanan bu eser savaşları, iki savaş arası dönemi Avrupa'yı ve Macaristan'ı yakından görmemize olanak sağlar.

18. yüzyıl sonlarından itibaren tanıklık, bilinen bir olay sırasında "orada olmak" ve buna dair anlatılar, gerçeklik duygusunu pekiştirecek otobiyografik öğeler, oto etnografi, psiko biyografi gibi yeni türler, bireyin kendini referans aldığı ve çeşitli açılardan anlattığı türler olarak literatüre dahil olmuştur. 1960'lar ve 70'lerden sonra tarihte yeni bir metodolojik yaklaşımdan, aşağıdan tarihten ya da sıradan insanların tarihsel olaylarla ilgili hikâyelerinden bahsedebiliriz.[53] 1960'lardan itibaren yaygınlaşan "*tanıklık*" yazını, toplumun marjında kalan, çoğunlukla okuryazar olmayan sözlü bir kaynağın anlatılarından kaydedilmiş ve yayınlanmış kayıtlardır. "*Tanıklık, toplumun kenarından (marjından) gelen bir kişi, örneğin yoksul bir kadın, bir köylü, bir kanun kaçağı ya da bir gerilla tarafından anlatılan kitap uzunluğunda bir hikâye olarak tanımlanabilir. Tanıklık birinci tekil şahıs ağzından anlatılır ve anlatıcının hayatının bir parçası olarak okuyucuyu adaletsizlik ve direniş hakkında bilgilendirir. Tanıklık, madunlara ses verdiği ve adaletsizliği kınadığı için hem siyaset hem de edebiyat alanına aittir.*"[54]

50 H.G.Wells, *Experiment in Autobiography: Discoveries and Conclusions of a Very Ordinary Brain (Since 1866)*, 1934. Çevrimiçi: https://gutenberg.ca/ebooks/wellshg-autobiography/wellshg-autobiography-00-h-dir/wellshg-autobiography-00-h.html#CHAPTER_THE_FIRST, Ulaşım Tarihi: 7.08.2023.

51 Aziz Nesin, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez: Otobiyografi*, İstanbul: Düşün Yayınevi, 1966. Aziz Nesin, *Yokuşun Başı - Böyle Gelmiş Böyle Gitmez II: Özyaşamöyküsü*, 14. Baskı, İstanbul: Nesin Yayınevi, 2008.

52 Zoltán Z.Varga, "Rewriting History, Reshaping Memory: The Representation of Historical Events in Sándor Márai's Wartime Diaries and in his Memoir of Hungary", *The European Journal of Life Writing*, Volume 1, 2012, s.22-40.

53 Aytek Soner Alpan, "But the Memory Remains: Tarih, Bellek ve 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi", *The Historical Review / La Revue Historique Yeni Helen Araştırmaları Bölümü / Tarih Araştırmaları Enstitüsü*, Cilt IX, 2012, s.199-232.

54 Ulrich Mücke, "Testimony/Testimonio", Martina Wagner-Egelhaaf (derl.), *Handbook of Autobiography-Autofiction*, De Gruyter, 2019, s.669-674.

"*Geçtiğimiz iki yüzyıldan uzun zamanda birçok farklı türde yaşam anlatıları ortaya çıkmıştır. Biyografi zorunlu olarak ölmüş bir kişinin yazılı hikâyesi olmak zorunda değildir. Yaşam öyküsü anlatısı bir film ya da şiir, ölmüş bir kişi hakkında bir anlatı ya da bir opera şeklinde olabilir. Yaşayan bir özne, bir grup, bir şehir, bir nehir ya da bir hayvan hakkında olabilir. Sondan, bir ölüm yatağından başlayabilir ya da bir yaşamın bir yılını anlatabilirsiniz. Biyografi genellikle daha önce anlatılmış ünlü bir hayat hikâyesine geri döner. Van Gogh, Nelson Mandela, Keats, Sylvia Plath veya Mahatma Gandhi'yi düşünün - bu yüzden daha önceki anlatıya yapılmış bir düzeltme biçiminde olabilir. Virginia Woolf şöyle demiştir: 'Her nesil tarafından yeniden anlatılması gereken bazı hikâyeler vardır.'"*[55]

Biyografi/Otobiyografi/Psikobiyografi

Yaşam öyküsü anlatıları düşünüldüğünde biyografiler otobiyografi ya da anılardan çeşitli açılardan farklılık gösterir. Bu yazın alanında birçok farklı tür yazar ve biyografi vardır. Yaşam öyküsü anlatılarının gerçek ve olgusal olması beklenir: yani kurgu değildir. Yine de biyografi çoğu kez olduğu gibi hikâyeye bir şeyler ekleyebilir ya da bir şeyleri dışta bırakabilir. Objektif olma iddiası bulunur ve birinci şahıs ağzından yazılmaması gerekir: yani otobiyografiden farklıdır. Biyografi yazarları kendi bakış açılarından, ırklarından, sınıflarından, cinsiyetlerinden ve zamanlarından yola çıkarak yazarlar, yazının ve yayının bir amacı vardır; dolayısıyla tam bir nesnellik asla mümkün değildir. Biyografi birey ya da bireyler hakkındadır: bu yüzden tarih değildir. Ancak tarih anlatının kaçınılmaz bir parçasıdır. Biyografi karakteri ve güdülerini analiz etmeye çalışır. Ancak psikobiyografi çalışmalarını dışta bırakacak olursak biyografi yazarları genellikle psikolog ya da psikanalist değildir. İpuçlarını takip eder, sırları çözmeye çalışır, görüşmeler yapar ve çoğu zaman tanıklara dayanır: ama bir polisiye ya da gerilim filmi ile aynı şey değildir. Bazı biyografi eleştirmenleri bunun bir sonraki şey olabileceğini düşünse de, her zaman bir cinayet yoktur: iyi bilinen bir alıntı "*biyografi ölüme yeni bir dehşet katar*" der.[56]

Biyografi hakkında daha ilginç sorular ne olduğu hakkında değil ne için yazıldıkları ya da neden önemli oldukları ile ilgilidir. Ders çıkarmak, tarihi canlandırmak, ya da bir kişinin çalışmalarının kaynakları ve koşulları hakkında bilgi vermek için yazılırlar.[57] Ama bundan da

55 *What is biography?*, Çevrimiçi: https://www.thebritishacademy.ac.uk/blog/what-is-biography/?gclid=Cj0KCQjwjryjBhD0ARIsAMLvnF_RGV0hai6G6VMTK0msO9EBd5eVLFFwMirXYmGZkPE6o7SlAzz7ujcaAvUrEALw_wcB, Ulaşım Tarihi: 26.05.2023.

56 *Age*.

57 Örneğin Mustafa Kemal ile ilgili ünlü biyografiler kaleme alınmıştır. Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Çeviren: Necdet Sander, Sander Yayınları, 1978. Paul Dumont, *Mustafa Kemal Atatürk*, Çeviren: Zeki Çelikkol, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994.

öte, biyografi bizi kendimizin ötesine, bize ait olmayan bir yaşam deneyimine götürür. Hayat hakkındaki bilgimizi ve sınırlarımızı genişletir. Başka biri olmanın nasıl bir şey olduğunu hayal etmemizi ve anlamamızı sağlar. İşte bu yüzden önemlidir.

İlgilendiğimiz yazının bir diğer önemli ve popüler alanını da psikobiyografi çalışmaları oluşturur. Bu tür çalışmalardan pek çok örnek sayabiliriz. Uzmanları psikobiyografinin amacı basitçe ifade edilse de ulaşılmasının son derece zor olduğunu söyler: kişileri anlamak. Psikobiyografi yazarları birçoğu da sona ermiş karmaşık, yaratıcı, kaçınılmaz olarak çelişkili bireysel yaşamlar üzerine çalışırlar. İlgilendikleri kişilerin bir psikolojik biyografisini oluşturmak isterler. Çoğu araştırmacı psikoloğun da eleştirdiği bu çabalar tekil değişkenlerin ve kısmi süreçlerin incelenmesine ve kişisel yaşamların bütünlüğünün, başarı ve başarısızlıklarının görünmesine karşın indirgemeci bir yaklaşıma sahip olduğu için psikobiyografi yazarlarını eleştirirler.[58] Tarihsel ve toplumsal bağlam ortaya konmadan belirli davranışların ya da karakter tipolojilerinin oluşmasında güdülerin ele alınması, eleştirmenler tarafından indirgemecilik olarak kabul edilir. Karakter tipolojilerinin kendisi de eleştiri almaktadır. Bu türden çalışmaların başlangıç noktası olarak Freud'un *Leonardo da Vinci and a Memory of his Childhood* (1910) eseri kabul edilir. Freud hatırlanan ilk anıların analizi açısından psikoanalitik yaklaşım gerektiğini tartışır, araştırır. Freud analitik düşünce öncesi ilk anıları merak eder. Ama tüm yaşam dönemlerine dair hatırlananlar (ve unutulanlar) bize o insan hakkında bir şeyler söyler. Daha önceki yıllara dair hatırlananlar, sonraki yıllarda bize neyin önemli göründüğü ile bağlantılıdır. Nietzsche bir otobiyografik metin olan *Ecce Homo*'da genç ve yetişkin yaşamın değerlendirilmesi üzerinde durur: gençlik anıları deneyime, olgunluk anıları soyutlama ve evrenselleştirme çabasına odaklanır.[59] Başka metinlerinde de kişisel yaşam öyküsü notları ve değerlendirmeleri, çıkarsamalar bulunur. Örneğin *Out of My Life*'da babasını değerlendirir. Ve bütün bu çerçeveyi sembolik olarak gören Lacan'ın analizi psikoanalitik teorik çerçeveye katkıda bulunur. Otobiyografi yazarı kendini bir "öteki" olarak nasıl yeniden kurmaktadır? Bu bir ayna imgesi ile başlar (mirror image). Lacancı geç ayna evresi ile devam eder ve bizi bölünmüş özne tartışmasına doğru götürür. Anılar kaleme alınırken çoğu kez geçmişe dair rahatsız edici, misafirlerden, rahatsız edici geçmiş deneyimlerden söz edilmez.

Benjamin Franklin'in otobiyografisi, Amerikan biyografik metinlerinin en önemlisi, bir başlangıcı sayılır. Amerika'da yazılmış otobiyografik metinlerde psikolojik ve sosyal temalar bulunur. Bunlar bireysel yaşamın ve kültürün anlamını sorgular ve ortaya koymayı hedef-

58 William Todd Schultz (der.), "How to Write a Psychobiography", *Handbook of Psychobiography*, Oxford University Press, 2005, s.4.

59 Kyle Arnold ve George Atwood, "Nietzsche's Madness", Schultz (der.), *age*. içinde, s.242.

ler. Özünde seçilmiş insanlar, bariz bir kader (manifest destiny) ve Amerikan Rüyası'nın gerçekleştirilmesi öyküsü içerir.[60] Amerikan yazınında 19. yüzyıl ve özellikle de yüzyıl dönemecinde Amerikan aidiyetinin yarattığı birlik, "melting pot" vurgulanmaktadır. Diğer yandan Amerikan edebiyatında otobiyografik anlatılar, metinler ve hesaplaşmalar çoktur. Jacob Riis'in 1901'de yayınlanan *The Making of an American* isimli kitabı göçmen anlatılarından oluşmakta ve bir göçmen ülkesi olarak kabul edilen Amerika'nın çok kültürlülüğüne karşın birlik ve beraberliğini, *melting pot*, eritme potası özelliğini vurgulayarak Başkan Roosevelt'e adanmıştır. Bu tür anlatılarda eski aidiyet ve kimlikler yerine yeni ve taze bir bağlılık oluşturulmaya çalışılır. "Yeniden doğma", "eskinin ölmesi", eski kimliğin hasta, yeninin taze ve sağlıklı olması gibi temalar mevcuttur. Eskiyi öldürüp, nostalji konusu bile etmeyip yeniyi, Amerikan kimliğini selamlıyor bu tür eserler. Riis Amerikan yazınında biyografik anlatıları bir açıdan da farklı etkin, dini, siyasi toplulukların, kölelerin, göçmenlerin, Asyalı ve köle kökenlilerin varlıklarını, yaşam zorlukları ve kültürlerini ortaya koyan tanıklıklar, kayıtlar olarak yaygın bir okur kitlesine ulaşmıştır. Bunlar "yüksek kültür" olarak tanımlanan ve birkaç yüzyıldır oluşmuş Amerikan *melting pot* söyleminin gerçeklerini ve bu potanın dışında kalanların öykülerini okurlara yansıtarak bir "karşı kanon" oluşturmuştur.[61] Amerikan biyografik yazınında ve edebiyatında 1960'lardan itibaren farklı sesler kendini gösterir ve farklılıklar kadar farklı olmanın yarattığı zorluklar vurgulanır. Farklı grupların karşı tarihleri oluşturulur, görünür hale gelir. Beyaz olma, üst sınıftan ve heretoseksüel erkek olma dışında farklı varoluşlar, aidiyetler kendini biyografik yazında da ortaya koyar. Amerikan toplumunda farklı ve aşağılanmış, dışlanıp ezilen farklı kimlik ve sınıf kesimleri, yaşam biçimleri de yaşam öyküsü anlatılarında kendi deneyimlerini ortaya koyar.

Yaşam öyküsü anlatısı genel bir terim olarak düşünülürse, bu tür biyografik, edebi, tarihsel olaylara ya da yazarın doğrudan kendine referansla anlatmayı seçtiği şekilde oluşur, ilerler. *".. otobiyografi sadece bir metin değil, aynı zamanda bir kimlik pratiği ve hatta cisimleşmiş benliğin bir ifadesidir."*[62]

Otobiyografik yaşam öyküsü anlatısında hatıra, deneyim, kimlik, somutlaştırma ve bu düşünce ve eylemlerin taşıyıcısı olma (agency) özellikleri, fonksiyonları bulunur. Bu yönüyle biyografi geçmişte tanık olunan olayları ya da kendi başına gelenleri, görüp gözlediklerini içerir (subordinated self). Aydınlanma döneminde ortaya çıkan kişi anlatıları postmodern ve post kolonyal yazın tarafından ya bütün olarak aydınlanma projesi ya da anlatıların içeriği

60 Schultz (der.), "How to Write a Psychobiography", *age*., s.78.

61 T.V.Reed, "Re-Historicizing Literature", *A Companion to American Literature and Culture* içinde, der.Paul Lauter, Wiley-Blackwell, 2010.

62 Eakin, *age*, s.92.

açılarından eleştirilmiştir. Aydınlanma dönemi anlatılarında bireyler otonom, bağımsız, irade ve akıl sahibidir, yaşam öyküsü evrenselleştirilir, bu yönüyle bireyin maceraları bir model ya da bir örnek oluşturur. Bu dönem yazınında davranışlarından ahlaki ve pratik olarak sorumlu, bilgi sahibi, hâkim, egemen birey, yaşam öyküsü anlatısının canon'unu oluşturmaktadır. Burada daha "alt", "aşağı", kusurlu kabul edilen örneklerin gerçek otobiyografi sayılmayacağı ön kabulü vardır.[63] Diğer yandan türün başka deneyimci örnekleri de vardır: *Roland Barthes by Roland Barhes*'da yazar bir otobiyografi ve parodisi aynı anda yapmayı hedeflemiştir. Kitap alfabetik bir dizinde ilerler ve birinci ve üçüncü şahıs arasında gidip gelir.[64]

Yaşam Anlatıları, Anılar ve Edebiyat

Otobiyografik anlatılar olarak sunulan 19. yüzyıl romanlarında gerçeklik çeşitli biçimlerde kurulurdu. Yazının başlangıcına eklenen notlar, "biri bana anlatmıştı" denilen tanıklıklar ve mektuplar, gerçeklikle edebi eserin bağını kurmak, gerçeklikle kurmacayı ilişkilendirmek ve kurmacaya itibar, güvenilirlik kazandırmak amacıyla, 19. yüzyıl yazınında ve devam ederek günümüzde de uygulanan yöntemler olmuştur. Edebi kurgunun en popüler biçimlerinden biri olan *Bildung* romanları, karakterlerin büyümesini, olgunlaşmasını ve çevrelerindeki dünyayı anlamalarını konu alır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren popüler hale gelen bu yazın türü içinde tanınmış birçok roman görmek mümkündür. Bireyin kendini tarihsel gelişmeler içinde inşa etmesini, büyümesini, eğitimini ve olgunlaşmasını temel alan bu edebiyat türü felsefi temellerini Hegel ve başka Alman filozoflarında bulur.[65] Hegel felsefesinde gelişme insanlık tarihi için geçerli olduğu kadar bireyler için de geçerli olan zorunlu ve akılcı bir süreçtir. Bu zorunluluk düşünen ruhun gelişmesi ve Kutsal Varlığı kendi mevcudiyetinde ortaya koymaya ve ideal olana yönelmesi ile ilgilidir.[66]

Bildung romanları özünde, bir karakterin özellikle çocukluktan itibaren olgunlaşma süreciyle ilgili bir öyküye yaslanır; aslında, genellikle bir "reşit olma", olgunlaşma, büyüme, biçimlenme, "olma" hikâyesidir. Bunun bir kısmı çocuğun geliştirilmesi ve kültür yani dış faktörler, ama önemli bir kısmı da "kendini oluşturması" ile ilgilidir. Gelişim/oluşum romanı

63 Smith ve Watson, *age*., s.21.

64 Folkenflik, *age*., s.15.

65 "*Bildung kavramı on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında ön plana çıkmıştır. Başlangıçta bir bireyin ahlaki bir fail haline geldiği kültürel koşulları yakalamak için düşünülmüştür. Hegel'in düşüncesinde ise çok daha geniş kapsamlı bir rol üstlenir; onun sosyo-tarihsel projesinin merkezinde yer alır. Bildung, Hegel'in kültür teorisidir, ancak Hegel için sadece bireylerin yetiştirilme biçimi, bireylerin toplumlarının normlarını içselleştirdikleri veya özerkliklerini geliştirdikleri bir süreç değildir*." Simon Lumsden, "The role of Bildung in Hegel's philosophy of history", *Intellectual History Review*, Volume 31, Issue 3, 2021, s.445-462.

66 G.W.F. Hegel, *The Philosophy of History*, Çevrimiçi: http://home.lu.lv/~ruben/Hegel_Philosophy_of_History.pdf, Ulaşım Tarihi: 01.07.2023.

diye de adlandırılan bu romanlar tipik olarak bir karakterin oluşum yıllarını ya da ruhsal gelişimini ve eğitimini ele alır. Klasik romandaki gibi bireyden hareket eder ve onun yaşamının büyük temasına sadık kalır. Kimi örneklerde, sözgelimi John Stuart Mill'in *Otobiyografi* eserinde dış faktörler, yani aile ve özellikle de "baba" eğitim ve gelişimin önemli bir aktörü olarak görülür. Bu eserde Mill'in babası, onun eğitimini şekillendiren en önemli faktör olarak anlatılmaktadır.[67] Daha sonra 19. yüzyılda anı yazarlığı yaygınlaşmış ve bunun sonucunda anılar edebiyatta bir tür olarak kabul görmüştür. Gelişim ve şekillenmeye, ilerleme ve aydınlanmaya vurgu yapan anıların yanı sıra kişilerin hayatlarının doğal akışı içinde büyüyüp olgunlaşmanın her durumda iddia edildiği kadar kolay olmadığını, kırılmalar, yoldan çıkmalar, yaralanma ve travmaların, uzuv kayıplarının anlatıldığı, bunun toplumsal ve tarihsel anlatısını içeren karşı-bildungs romanlar da yazılmıştır. Benzeri öyküleri ve yaşam öyküsü anlatılarını otobiyografik yazında ve anılarda da görmek mümkündür.

Bu türün belirgin bir yazınsal alt türü sanatçının gelişimini ele alan *Künstlerroman* olarak bilinir. Örneğin Thomas Mann'ın Doktor Faustus'u buna örnek gösterilebilir. Bildungsroman'a başka örnekler vermek gerekirse, ilk akla gelen Goethe'den *Wilhelm Meister'in Çıraklık Yılları*'dır. Modern bir örnek olarak E.M. Forster'ın *Maurice* romanı, James Joyce'un *Sanatçının Bir Genç Adam Olarak Portresi* (Portrait of the Artist as a Young Man), Herman Hesse'nin *Demian*'ı düşünülebilir. Diğer yandan kurgu denildiği zaman doğrudan otobiyografi olarak görülmese de Mann'ın ve Goethe'nin yazdıklarının otobiyografik öğeler taşıyan romanlar olduğunu ileri sürebiliriz. Bu edebiyat türü yalnızca Kıta Avrupası ya da Almanya ile sınırlı değildir. İngiliz edebiyatından Charles Dickens'ın *Büyük Umutlar* ya da *David Copperfield*, Brontë kardeşlerden *Jane Eyre, Uğultulu Tepeler*, Dostoyevski'nin *Yeraltından Notlar* isimli eserleri, Amerikan edebiyatından örneğin Mark Twain'in *Tom Sawyer'in Maceraları*, ya da Margaret Mitchell'in *Rüzgar Gibi Geçti* (Gerçeğin Şarkısı) türün ünlü örnekleri arasında yer alır.

Modernist romancılar, Thomas Mann, Marcel Proust ve Robert Musil gibi yazarlar otobiyografik anlatıyı edebi amaçlarla yardıma çağırmış, etkin biçimde kullanmıştır. Proust hafızanın zenginliği ve gündelik hayatı anlamaya katkısı üzerine ünlü bir metin yazmıştır. Proust'un 1913-27 yılları arasında Fransa'da yayınlanan metni, *Kayıp Zamanın İzinde*[68] eseri kaybolan bir zamanın, anıların arayışı olarak kaleme alınmıştır.

67 Mill, John Stuart. Autobiography. 1873. (https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/mill1873e.pdf, *Otobiyografi*, Çeviren: Özgüç Orhan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

68 Marcel Proust, *Kayıp Zamanın İzinde*, Çeviren: Roza Hakmen, Yapı ve Kredi Yayınları, 2020. (A la recherche du temps perdu)

Daha yeni zamanlardan, 20. yüzyıl edebiyatından başka pek çok örnek verilebilir. J.D.Salinger'in *Çavdar Tarlasında Çocuklar* (Chatcher in the Rye) eseri örneğin..[69] Bazı klasik anılar "klasik" tanımına uyarak kendi efsanesini ve etrafında herkesin kabul ettiği "*hare*"sini oluşturur. Bu anılar Dwyer'in dediği gibi zamanın süzdüğü hatırlanmış ve yeniden yapılandırılmış anılardır.[70]

Edebiyatçıların ilk romanı genellikle otobiyografik olur. Yukarıda değindiğimiz James Joyce'un 1916'da yayınlanan *Sanatçının Bir Genç Adam Olarak Portresi* bir ilk roman olarak buna örnek gösterilebilir.

Yaşam Öyküsü Anlatıları ve Tarih

Hatırlamak, çok özel ve kişisel bir etkinlik/eylemdir. Tarihin belirli anlarında bireysel anılarla kolektif hafıza çakışır. Savaş, ekonomik kriz, devrim, salgın hastalıklar, nükleer felaket, bir kaza, bir dava gibi belirli büyük olayları herkes, bütün bir kuşak ve hatta benzer biçimde, benzer sembollerle hatırlar.[71] Bazı anılar unutulur, Pierre Nora bunu denizin çekilmesine benzetir, deniz çekildiğinde geride kalan deniz yıldızları da *hafıza mekânları*'dır (*les lieux de memoire*). Hafıza ve tarih aynı şey değildir, biri yok olduğunda diğeri başlar, hafıza sürekli olarak yeniden üretilen yaşamın kendisidir. Tarih ise artık bulunmayan şeylerin yeniden oluşturulmasıdır. "*Artık hafıza yok*"sa, hafıza mekânları olayları yaşayan insanlar öldüğünde, hafıza ortadan kalktığında bize hatırlatmak üzere inşa edilmiştir; hafıza unutmanın tehdidi altındaki hafızanın doğal mekânı da sayılamaz; dönemin ihtiyaçlarına göre inşa edilmiş, yeniden oluşturulmuş siyasal bir alandır.[72]

Hatırlananlar yalnızca bireysel anılar değildir; toplulukların, ulusların kolektif hafızasını oluşturan böyle büyük, unutulmaz, hatırdan çıkmaz olaylar vardır. Belirli bir nesil ortak anılar paylaşır, dönemin atmosferinden, ruh halinden etkilenen anılardır bunlar. Çağın ruhunu yansıtan anılar diyebiliriz.[73] Konumuz itibarıyla hatırda tutmamız gereken, Pierre Nora'nın hafıza mekânları kavramının yalnızca maddi mekânlar, yerler ile sınırlı olmadığı, örneğin ders kitapları, ansiklopediler, sözlükler ve hatta soyut kavramları da içerdiğidir. Bu şekilde düşünürsek sözgelimi Mustafa Kemal'in *Nutuk* eserini Cumhuriyet tarihi açısından bir "*hafıza mekânı*" olarak düşünebiliriz.

69 J.D.Salinger, *Çavdar Tarlasında Çocuklar*, Çeviren: Coşkun Yerli, Yapı ve Kredi Yayınları, 2006.

70 Philip Dwyer, "Making Sense of the Muddle: War Memoirs and the Culture of Remembering", *War Stories*, der.Philip Dwyer, NY: Berghahn, 2016, s.1-26.

71 Ali Ergur (der.), *Görkemli Unutuş: Toplumsal Belleğin Kıvrımlarında Dumlupınar Faciası*, Bağlam Yayınları, 2006.

72 Pierre Nora, *Hafıza Mekânları*, Çeviren: Mehmet Emin Özcan, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2022. (Dost, 2006).

73 Selim Deringil, *age*., s.X.

Yukarıda değindiğimiz gibi yaşam öyküsü anlatıları tarihsel bilgiler ve referanslar içerir; bununla beraber anıları kaleme alan kişinin bu tarihsel olaylara ilişkin sübjektif değerlendirme biçimini de gösterir. Olgusal olmak zorunda da değildir, sübjektif bir "gerçeklik" önerirler, kurarlar. Bu yazında retorik farklılıklar bulunur: çoğu kez olaylara dair yazarın kendi algılarını, varoluş ve davranış biçimlerini gerekçelendirme ve haklı çıkarma (justification) amacıyla yazılırlar. Yazarlar başarılarını anlatmak, kendi iyi ünlerini savunmak, korumak, kollamak amacı güderler. Başkalarının aynı dönem ve olgulara ilişkin algı, yorum, davranış ve tutumlarıyla tartışırlar. Bu yazın kültürel ve siyasal bağlam ve içerikle yüklüdür. Üstelik geleceğe dair yazarın kendi öngörü, istek ve arzularını yansıtır.

Sosyal bilimler, insan bilimleri ve tarih biliminde klasik yaklaşımlar düşünüldüğünde pozitivizmin çizdiği çerçeve içinde kalmak, objektiflik, gerçekle kurulan bağlar, genellenebilirlik gibi ölçütler önem taşır. Tarihselci bakış açısıyla kişi, olgu ve gelişmelerin tarihsel bir çerçeve içinde bütünlüklü olarak değerlendirilmesi, bütünlüğün kurulması amaçlanır; öte yandan anılar ve öz yaşam öykülerinde bu özelliklerde aksamalar görülür. Bütünlüğü kurmayı deneyen örnekler vardır, ancak anı ve yaşam anlatıları çoğunlukla bu ölçütlere uygun değildir. Bu anlatılar karmaşık yapıları ile anlatı, macera, sosyokültürel bağlam, retorik amaçlar, ya da yalnızca unutma ve unutmak istenilenler ile kronolojik akışı bozan özelliklere sahiptir. Ayrıca bazı anılar belirgin özgül bir deneyime dairdir ve bu tarihsel ve özgül bağlam içinde değerlendirilmeli, tartışılmalıdır.[74] Bireylerin anlatıları kendi yaşam sürelerini içerir; oysa tarihsel anlatılar kolektif, kurgusal, kronolojik bir zaman dizini içinde vuku bulur. Rastgele ve somut olaylara referans veren bu anlatılar tarih biliminin esas aldığı toplumun kolektif zamanını esas kabul etmek zorunda değildir. Ne hatırlıyorsa, hangi olayı nereye ve hangi bağlama yerleştirmek istiyorsa, öyle anlatır. Bu anlamda en basit anlamıyla yanılma ihtimali vardır ya da kimi olgular ve gerçekler gizlenmek, derinlere gömülmek istenebilir.

Tarihçiler ise verilere, belgelere bağlıdır. Mümkün olan durumlarda başka kaynaklara da bakar, anlatılarını diğer tarihsel referanslarla, popüler kültür ürünleriyle ve başka kaynaklarla

74 Almanya'da İkinci Dünya Savaşı anıları, güncel siyasette siyasi tartışmaların ve siyasi pozisyonların bir parçası haline geldi. 1940'lardan sonra Holocaust anıları kanaat önderleri tarafından kaleme alındı; ardından 1947'de Anna Frank'ın günlüğü yayınlandı ve 70 farklı dile çevrildi. Kişisel travmaların yanı sıra Almanya'nın geleceğe odaklanan ekonomik mucizesinin de altı çizildi. 1960'larda arşivler açıldı, siyasi karar alma mekanizmaları mercek altına alındı. 1969'da Silahlanma Bakanı Albert Speer 1200 sayfalık yazdı. 1960'ların sonu ve 1970'lerde siyasi atmosfer değişti; Amerika Birleşik Devletleri'nde Holokost adlı bir dizi yayınlandı ve izlenme rekoru kırdı. Kurbanların yanı sıra sanıkların anıları da 1985'ten sonra yayınlandı ve anı kitaplarının yayınlanmasında bir enflasyon yarattı. Jeffrey K.Olick bu durumu "giderek daha fazla hafıza" olarak ifade etmektedir. Jeffrey K.Olick, *Turning Points and Myths of German Memory*, Çevrimiçi: https://zeithistorische-forschungen.de/3-2008/4625?language=en, Ulaşım Tarihi: 27.07.2023. Ayrıca Holocaust kurbanlarının, hayatta kalanların hatırlama ve unutma biçimleri için bkz.Primo Levi, *Boğulanlar, Kurtulanlar*, Çeviren: Kemal Atakay, İstanbul: Can Yayınları, 2016.

kontrol ederler. Bunlar arasında kişisel anlatılar da yer alır. Tarihçiler ellerindeki, ulaşabildikleri, mevcut, korunmuş arşivlerle geçmişle ilgili bir hikâye oluştururlar. Bu süreçte bilimsel olma güdüsüyle kendilerini resmin dışında ya da kenarında konumlandırırlar. Tarihçiler ele aldıkları konu ya da dönemle ilgili olarak bir araya getirdikleri, oluşturdukları görüntünün, bütünün ve daha büyük toplumsal etmenlerin, güçlerin "anlamı" ve etkisi ile ilgilenirler. Günümüzde güzel örneklerini gördüğümüz, resmi kayıtlar ve arşivler dışında kaynaklara dayanan sosyal ve ekonomik tarihçilik bile objektif olma ya da bakış açısını, sorularını, yaklaşımlarını belirgin kılma ve tartışmaya açma, araştırma sürecini, bilimsel yordamlarını bilimsel titizlikle inşa etme gibi çabalar gösteriyor.

Otobiyografi anlatıcısı ise kişisel tarihi ve hatırladıkları ile tarihsel resmin merkezinde yer alır. Bakan ve kaydeden göz ona aittir. Baktığı yerden görür, bu göz Rönesans ve aydınlanmanın aydınlanmış bireyi olabildiği gibi, tarihsel olayların sıradan ve kısmi bir tanığı da olabilir. Bir mesleğin, üretimin, bir küçük kasabanın, sokağın, ev içinin anlatıları elbette bütünle bağlantılı olarak değer kazanmış durumdadır. Anlattığı bütünlüklü bir hikâye olmak zorunda değildir, gördüğü, şahit olduğu kadarını anlatır, başkaca bir yükümlülüğü yoktur. Otobiyografi anlatıcılarının yaşanmış hayatlarının ayrıntılarında ve dolaysızlığında, tarihsel geçmiş siyasi ve kültürel bağlam canlı ve akılda kalıcı hale gelir.[75] Otobiyografi anlatıcısı okuyucular için tarih ve romandan, bilim ve kurgudan farklı bir dizi beklenti oluşturur.

Yukarıda değindiğimiz gibi tarih bilimi ve sosyal bilimler açısından zaman içinde kuramsal tartışmalar, farklı düşünce ve yöntemsel yaklaşımlar da ortaya çıkmıştır. 1960'lardan itibaren kadın araştırmaları alanında feminist yaklaşımlar kadın otobiyografileri ve yaşam öyküsü anlatıları, yaşam belgeleri üzerinde derinlikli çalışmalar yapılmıştır. Örnek olarak Gertrude Stein'ın kaleme aldığı biyografiyi verebileceğimiz gibi 1970'lerde kadın biyografileri ve bunlara yönelik eleştirel geniş bir yazın oluşur.[76] Bu yazının yöntem ve eleştirel yazın üzerinde derin etkileri olduğu söylenmelidir. Sosyal tarihin öne çıktığı, yaygınlık kazandığı bir süreçte yalnızca kadınlara dair anlatılar değil, farklı sınıflar, ırklar ve etnik gruplar, göçmenler gibi toplumsal ilişkiler ve sosyal bilimler açısından dışlanmışlar yeniden bu bilim alanlarına dahil olmuş, onların anlatıları, biyografileri, yaşam öyküsü anlatıları ve anıları önemli ve ilgi gören bir alan oluşturmuştur. Bu çalışmaların yalnızca anlattıkları ve görünür kıldıkları açısından değil, yöntemsel açıdan da büyük bir değişiklik ortaya çıkardığı ileri sürülmelidir. Çalışmamızda yararlandığımız Halide Edib ya da Semiha Ayverdi gibi kadınların anıları res-

75 Smith ve Watson, *age*., s.28.

76 Gertrude Stein, *Alice B.Toklas'ın Özyaşamöyküsü*, Çeviren: Nesrin Kasap, İstanbul: Metis Yayınları, 2018. Bkz. Liz Stanley,*The Auto/Biographical I: Theory and Practice of Feminist Auto/Biography*, Manchester: Manchester University Press, 1992.

mi tarih anlatısı açısından daha muhalif görülen ya da tarih yorumu açısından farklı bakış açılarını yansıtan anılardır.[77]

Bazı anıların girişlerinde de belirtildiği gibi (self reflective) siyasal ajandaları vardır. Yazarlar birçok kez yaşamlarını temize çekmek, siyasal hatalarını meşrulaştırmak için anılarını yazar. Bazı anılar 12 Eylül gibi kimi kritik olaylara, tarihsel dönüm noktalarına odaklanır, bazıları ise diğer siyasal ya da yazın/sanat alanındaki aktörlerle söyleşi/tartışma için yazılmıştır. Bazıları örneğin Kemalist tarih tezlerine sadık, bazıları ise eleştirel bir ton taşır. Bu ele aldıkları ve tanık oldukları tüm olaylar için geçerlidir. Mina Urgan'ın ünlü anıları gibi kimi anılar ise yazarın yaşamını anlamlandırdığı etaplara, duraklara ve olaylara, tartışmalara odaklanır, bunlar üzerinden renkli bir anlatı oluşturur.[78]

19. yüzyıldan itibaren geleneksel tarih anlayışını benimseyen tarihçilerin geçmiş olayları tekil olarak değerlendiren, özgül olanın bilgisine yönelen, gerçekliğin bir defalık, tekrar etmeyen, bir anlık içeriğini dikkate alan yaklaşımı, görgüye, sezgiye, empatiye ve anlamaya dayalı tutumu, tekil olanı ve özgül olanı anlama çabası onu idiografik bir bilim olarak düşünmemizi mümkün kılar. Ancak tarihe daha genel bir kurguyla ve ilerlemelerin, döngülerin yansıması olarak bakan yaklaşımlar da vardır. Bir tarihçinin yorumuyla "*Tarihin yapabileceği, genelde tarihsel değişimin, özelde ise insan toplumlarının son birkaç yüzyılda dramatik ölçüde hızlanmış ve kapsamlı değişikliklerle gerçekleştirdiği dönüşümlerin genel şemaları ile mekanizmalarını keşfetmektir.*"[79]

Tarih ve sosyoloji alanlarında 1970'lerin sonları ve 80'lerin başlarında yaygınlık kazanan sözlü tarih çalışmaları biyografik yazının gelişimine katkıda bulundu. Paul Thompson ve arkadaşlarının geniş ölçekli, ulusal çapta yürüttükleri çalışmalar bir süre sonra daha küçük gruplara ve giderek bireysel anlatılara kadar daralırken bu yöntemlere eleştirel yaklaşımlar da çoğaldı.[80] Sosyal tarih araştırmacıları arasında bile sözlü kaynaklara, anılara ve sözlü tarih kayıtlarına güvensizlik yaygın. Örneğin Eric Hobsbawm ünlü *Tarih Üzerine* isimli kitabında

77 Halide Edib anılarını iki kitap halinde İngilizce olarak yayınlamıştır. Birinci cilt 1926'da *Memoirs of Halide Edip*, ikinci cilt 1928'de *The Turkish Ordeal* başlığı ile yayınlanmıştır. İkinci cildi yazma sebebi Atatürk'ün 1927'de yayımlanan *Nutuk*'udur. Halide Edib'in *Nutuk*'ta neredeyse vatan haini olarak gösterilmesi üzerine hatıratının ikinci cildini yazdığını düşünülmektedir. Halide Edib'in anılarının Türkiye'de yayınlanması 1960'dan sonra olmuştur. Bkz.Nazan Aksoy, *Kurgulanmış Benlikler: Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet*, İletişim Yayınları, Üçüncü Basım, 2018. Semiha Ayverdi, *İstanbul Geceleri*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1952.

78 Mina Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları, 1998.

79 Eric Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, çev.Osman Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999, s.48-49.

80 Paul Thompson, *Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih*, Çeviren: Şehnaz Layıkel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999. Bu konuda ülkemizde yapılan çalışmalar da giderek çoğaldı, konu itibarıyla çeşitlendi. Yapılan değerli araştırmalara teorik katkılar da eklendi. Bir örnek vermek gerekirse bkz.Leyla Neyzi, *"Ben Kimim?" Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, İletişim Yayınları, 2009.

"*aşağıdan tarih*" bahsinde sözlü kaynakların, kayıtların tarihçi açısından önemi, öte yandan güvenilmezliği üzerinde durur. Sözlü tarihin metodolojisi sadece yaşlı insanların yazdıkları ya da anlattıklarının güvenilirliğini kontrol etmek açısından değil, "*alttakilerin*" daha üsttekilerin hatıraları ya da kayıtlarından farklı olarak zaten kayda geçmiş olan büyük olayların değil, bu olayların nasıl hatırlandığı ve bu olaylara dair nasıl bir söylen oluştuğu ile ilgilidir.[81] Burada Hobsbawm'ın belirtmek istediği şey gerçeklerin ortaya çıkması ve yorumlanma biçimleri ile "*mit*"lerin oluşması ve bunların birbirine karışmasının tarihçi açısından büyük zorluklar yaratması ile ilgilidir. Ona göre genç ve yaşlı tarihçilerin bu konularla ilgili dikkatli davranması zorunludur. Tarihçilerin çoğunun kişisel anıları geçmiş olayları muhafaza etmek açısından oldukça güvensiz buldukları bir gerçektir. Anılarda yanlış aktarımlar, yanlış hatırlama ya da kuşaktan kuşağa aktarılırken ortaya çıkan yanlışlar bu çalışmada vurgulanır. "*Burada dikkat çekilmesi gereken nokta anıların seçici bir mekanizma olarak kaydedilmiş şeyler olmayıp, seçme işleminin belli sınırlar içerisinde sürekli değiştiğidir.*"[82]

1980'lerden itibaren geleneksel tarih yazımının postmodern eleştirisi tarihsel düşünce ve uygulamada önemli değişikliklere yol açtı. Postmodernizm toplumsal ve algısal parçalanmayı veri kabul ediyor, bu yüzden köklü dönüşümler yoluyla farklı bir geleceği kurmak için stratejiler hazırlamak bir yana, bizi böyle bir geleceği kafamızda canlandırmaktan bile alıkoyuyor. Günümüzde toplumsal hafıza çalışmalarının da bu kadar ilgi görmesi ve bu alanda çok çalışma yapılması postmodern dönemle bağlantılı olarak açıklanıyor. Postmodernistler bireysel, çoklu ve yüzen kimlikler ile uğraşırken sosyal olanı söylem düzeyinde inşa ediyor ve yaklaşımları kişisel ile sosyal olan arasındaki bağlantıyı göremiyor.[83]

Öte yandan içinde yaşanılan ana ilişkin deneyim, güçlü, hatta ezici bir biçimde hayat dolu ve "*maddi*" bir nitelik kazanıyor. Böyle olunca kişilerin, tekil insanların tekil deneyimleri ve özgül düşünceleri değer kazanıyor. Toplumsal hafıza ve anılara ilginin artışında böyle bir parçalanma ve bütünlükten uzaklaşma durumunun neden olduğu ileri sürülüyor. Postmodernizmin sosyal bilimler ve tarih çalışmalarında bu denli etkin olmasının nedenleri arasında toplumların sürekliliği ve yeniden üretimi açısından büyük sorunlar bulunması gösteriliyor.[84]

Tekil olguları ya da kayıtları, deneyimleri, yerel, ulusal ve küresel ilişkileri içinde görmeden, daha ötesi teorik bir çerçeve içine yerleştirmeden okumak bizi birbirinden uzak, farklı

81 Eric Hobsbawm, "Aşağıdan Tarih", *age*. içinde, s.315.

82 .Hobsbawm, *age*., s.314.

83 Chamberlayne, *agm*., 2000.

84 David Berliner, "The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology", *Anthropological Quarterly*, Vol. 78, No. 1, 2005, s.203, Çevrimiçi: https://www.jstor.org/stable/4150896, Ulaşım Tarihi: 21.07.2023.

deneyimler kümesine hapsediyor, dolayısıyla anlamsızlığa ve siyasal anlamda hareketsizliğe götürüyor. Oysaki biyografik incelemeler tarihsel dizin içinde ileri ve geri hareket etme olanağı sunarak, tarih ile bireysel kişilikleri birlikte ele almamıza, sosyal değişimin, bireyler ve gruplar üzerindeki etkilerini görebilmemize olanak sağlıyor.

Aşağıdan tarih ya da sivil anlatılar bahsinde dikkat edilmesi gereken başka konular da bulunuyor: anlatılarda bağlamsal bir tutarlılık bulunmayabilir. Bir başka tartışma konusu da grup anlatılarıyla ilgili. Belirgin gruplara mensup bireyler genel olarak o grubun hâkim anlatısını yeniden üretme ya da tekrarlama eğilimi gösteriyor.[85] Bu anlatılarda bireysel deneyimler kadar öğrenilmiş hikâyeler, grup anlatıları ve gruba ait belirgin eserlerde dile getirilmiş düşünceler de tekrar ediliyor. Grup anlatısını, grubun toplumsal hafızasını oluşturan faktörlerin izlerini biyografik metinlerde, anı kitaplarında ve otobiyografilerde görmek mümkün. Anılarını yazan ya da bunları yayınlatma olanağı bulmuş kişilerin toplam nüfus içerisinde olduğu kadar gruplar içinde de ne kadar küçük bir azınlık olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Grup anlatıları kadar aile anlatıları, aile tarihleri ile ilgili biyografik metinler de sosyal bilimciler ve tarihçiler için önemli kaynaklar oluşturur. Örneğin İkinci Dünya Savaşı sırasında savaş sırasında ya da toplama kamplarında yaşamını kaybetmiş ailelerin hikâyeleri, fotoğraf ve diğer belgelerle ispat edilmiş, ortaya konmuş halde bize savaş tarihi ve savaşta yitenler hakkında çok canlı tanıklıklar oluşturur. Denilebilir ki bu öyküler hayatta kalanlar tarafından günümüze taşınmıştır, ancak yine de söz konusu anlatıların savaş gerçeği konusunda, savaş öncesi yaşam ve kayıplar hakkında bizi yanıltması çoğu kez mümkün değildir.

Biyografik yazına yönelik eleştirilerde toplumun üst düzeyinde yer alanların, devlet adamları ve komutanların anlatılarının kabuk anlatılar olduğu, sivil anlatılarınsa gerçeklere daha yakın olduğu düşünülür. Oysa kimi kez ulusal kuruluş anlatıları ya da resmi tarihi oluşturduğu düşünülen komutan anlatılarında, üst düzey, komuta kademesinde bulunmuş subayların, komutanların anlatılarında bile cephede günlük hayatın nasıl yürüdüğü ile ilgili teknik ve yaşamsal, kişisel değerli bilgiler yer alabilir. Çanakkale savaşı sırasında cephede görev yapan Cemil Conk Paşa'nın anıları buna örnek olarak gösterilebilir: "*Cephenin düzenlenmesi savaşta başarı açısından önem taşımaktaydı. Cemil Conk Paşa gençliğinde üç yıl Alman ordusunda staj yapmış, 1909'da Alman Askeri Heyeti Reisi Liman von Sanders'in refakatine verilmiş, savaş sırasında Güney cephesinde Kerevizdere'de bulunmuştur. Bu Alman terbiyesi ve düzen anlayışı cephede işine yaramış, ileri hatlarda savaşan askerin acil susuzluğunu gidermek amacıyla cephane sandıklarına su doldurtmuş, bu sandıkların içinde bulunan çinkodan şeker*

85 E. Zeynep Güler, *"Şu Gemide Ah Ben de Olsaydım": Çanakkale'den Savaş Dışı Anılar…*, Turkuaz Yayınları, 2007, s.89.

külahı şeklinde maşrapalar yaptırmış ve ileri hatlara göndermiştir. Bu sıradan ama özgün buluş günün koşullarında susuzluğa çare olmuştur."[86] Yukarıda sözünü ettiğimiz mesele eserlerin nasıl okunacağı, eleştirel göz ve değerlendirme kriterleri ile ilgilidir.

Anı kitapları her zaman eleştiri konusu olmuştur. Böylece gerçeklikten, gerçek hayat ve anılardan uzaklaşıldığı ileri sürülse de bu eleştirel yaklaşımın her metin için olduğu gibi biyografi ve anı türü için de anlamlı bir bakış açısını oluşturduğu ileri sürülebilir.[87] Samuel Johnson'ın biyografisi bu konuda edebiyat tarihinde çok tartışmalı, metninin yarısından fazlası alıntılardan oluşan, bu anlamıyla değerli eleştirilerine karşın metin içiliğe sahip, okuyucuları da kendi kapalı dünyaları içinde, edebi dünya içinde devinmeye yönlendiren bir eserdir.

Ülkemizde bu konuda önemli bir yazın Torosyan tartışması çerçevesinde oluşmuş durumdadır. Yüzyaşı Torosyan'ın anıları bulunmuş ve saygın bir akademisyen tarafından yayınlanmışken bu anıların birçok açıdan gerçeğe aykırı olduğunu, olgular ve tarihsel kayıtlarla tutarlılık içinde olmadığını ileri süren bir tartışma tarihçiler arasında derin ve kimi kez de şiddetli bir tartışmaya yol açmıştı. Anıların hakikiliği bir yana, tartışmanın yöntemsel açıdan ele alınması gerektiği konusunda çeşitli yayınlar yapıldı.[88] Konuyla ilgili daha eski örnekler de bulunmaktadır. Örneğin çeşitli eleştirmenler Cemal Kutay'ın anılarını şüpheli olarak değerlendirmekte, inandırıcı bulmamaktadır. Günümüzde otobiyografik kaynaklara yaklaşım ve değerlendirmeler düşünüldüğünde tartışmalar yöntemsel açıdan derinleşmektedir. Burada anlatılanların doğruluğunun sınanması tek başına yeterli görülmemekte, daha geniş bir bilgi teorisi tartışmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. "*Osmanlı tarihçileri hatırat ve günlük türündeki kaynaklara yabancı olmasalar da, bu tür belgelerin sunacağı "otobiyografik bilgi"nin doğası üzerine epistemolojik analizlere girmek yerine, bu bilginin doğruluğunun pratikte nasıl sınanacağı, nasıl test edileceği tartışmasına sıkışıp kalmış; otobiyografik belgenin sığ bir nesnellik analizini aşamamıştır. Nesnellik analizi elbette önemsiz değildir; ancak, "Hatıra ve günlük tarzı kişisel anlatılar nasıl bir hakikat sunarlar? Bu hakikate nesnel, genelgeçer ve ampirik bir bilgi olarak muamele edilebilir mi, edilmeli mi? Otobiyografik anlatılar bir kurgu mudur? Değilse, bu tür metinlerle edebiyatın kurgu metinleri arasındaki temel farklılıklar nelerdir?*"[89]

86 Cemil Conk Paşa'nın anılarından aktaran E.Zeynep Güler, "Çanakkale'de Anılardan Tarihe Hafıza ve Mekân", *İşgale Direnen Çanakkale: 100 Yıl Önce, 100 Yıl Sonra*, der.E.Zeynep Güler, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2015, s.80. *Metin Martı, Çanakkale Hatıraları: Cemil Conk Paşa, Liman von Sanders Paşa, Fahrettin Altay Paşa*, 2.Cilt, İstanbul: Arma Yayınları, 2002.

87 Robert Folkenflik, *Samuel Johnson: Biographer*, Ithaca, Cornell University Press, 1978, s.237.

88 Bülent Somay (der.), *Tarih, Otobiyografi ve Hakikat: Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye'de Tarihyazımı*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.

89 Mehmet Beşikçi, "Tarihyazımında hatırat ve günlükler nasıl kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı askerlerinin benlik belgeleri özelinde metodolojik bir analiz", *Toplum ve Bilim*, No: 144, 2018, s.255-256.

Otobiyografi yazarı doğru mu söylüyor, gerçekleri mi anlatıyor, yoksa bizi yanıltıyor olabilir mi? Otobiyografiler ve anılar genel olarak orta yaşta ya da yaşlıyken yazılıyor. Ama gençken yazılmış olanlar da var. Dante: "*Nel mezzo del cammin di nostra vita*" diyor, yani yaşam yolculuğunun ortasında ve gölgeli bir ormanın içinde, ana yolu kaybetmişken...[90] Amaç bu yolun ve ana yolun kaybının insan yaşamındaki etkisini incelemektir. Yaşam öyküsü ya da anlamını yazmak bir iş, bir görev değil; bir ileri yaş meşguliyeti olarak görülüyor, yürünmüş yolu yeniden tarif etmek ve bulmak için. Genç ve yaşlı, olaylara daha yakın ya da uzak zamanlarda yazılan metinler farklılık içerir. Yaşamın orta ve ileri yaşları ergenlik ve gençlik heyecanlarının bittiği ve hayatın tümünün bir hesabının yapıldığı yaşlar oluyor. Bir bireysel hesap verilme ihtiyacı duyuluyor. Yaşam öyküsü yazarları psikolojik gelişimlerini ve aynı süreç içinde maddi kazanım ve kayıplarını dile getirme cüreti gösteriyorlar. Böylece tüm yaşam anlatısı duygusal, ereksel, romantik ya da davranışçı kalıplara dökülerek kaleme alınıyor.[91] Bu tür eserlerde kimi zaman öğrenilmiş psikoanalitik yorumlama biçimlerini kimi zaman da "*yaşamım bir roman*" formatını kullanıyorlar.

Biz biyografik metinlerde tam olarak ne arıyoruz? Bu yazından gerçeklere sadakat, deneyimlere, kendilerine, tarihsel özgül an'a, sosyal gruba, farklı kimlik ve inançlara ya da otobiyografik yazının/türün normlarına sadakat mi bekliyoruz?[92] Şunu kabul etmek gerekir ki biz aslında yazarın bize anlatmak istediğini görüyoruz. Bu bize yazarı, dönemini, kaygılarını yansıtıyor. Otobiyografik metinlerin anlatan ve okuyan arasında, özneler arasında hayatın anlamı konusunda ortak bir anlayış üretmeyi amaçlayan bir değiş tokuş olduğunu biliyoruz. Bu tür metinler kimi zaman başkalarına hitap etse de bir tür "*kendi kendine konuşma*", iç dökme, hesap verme anlamı da taşıyor. Bu durumda okurlar olarak bir kanıt ya da teyit, onay gerekmediğini kabul etmek durumundayız. Bu tür özneler arası metinler doğru/yanlış olma ya da gerçeklere uygunluk açısından değerlendirilemez; doğru ya da yanlışlığın mantıki ya da yasal/hukuki düzleminde değerlendirilemez. Bu düzlemin dışında yer alır. Otobiyografik metinlerin referansı kendisidir, yazarın ve metnin kendisi…

Diğer yandan anılar ve yaşam öyküsü anlatıları, otobiyografiler sübjektif, kişisel alanda kalmakta, kişinin yorumlama çerçevesini yansıtmaktadır. Bu durumda genelleştirme yapmak zordur, ama yine de kişisel deneyim ve yaşantıların, hikâyelerin tarihsel, dönemsel bir sosyolojik okuması, dönemin ruhunu yansıttıklarını, en azından bununla cebelleştiklerini bize gösterir. Hâkim paradigmaların dışı ve içi, bireysel yaşam anlatılarında daha iyi görünür, bu

90 Dante Alighieri, *The Divine Comedy*, Çevrimiçi: https://www.gutenberg.org/files/8800/8800-h/8800-h.htm, Ulaşım Tarihi: 14.07.2023.

91 Schultz (der.), *age*., s.87.

92 Smith ve Watson, *age*. s.29.

alanı araştıracak tartışmaların zeminini sunar. Ancak bütünü itibarıyla öz yaşam öyküsü anlatılarının ve anıların tümü tarihçiler ve sosyal bilimciler için çok değerli kaynaklar oluşturuyor.

Bütün bu biyografik anlatılar topluluğunu değerlendirmek, belirgin bir teorik çerçeve içine yerleştirmek, seçmek ve sınıflandırmak aynı tarihçinin belgelerle dolu arşivde yapmaya çalıştığı gibi bir gerekliliktir. Teori, soru, kavramsal çerçeve olmaksızın anıları ya da yaşam öyküsü anlatılarını okumak bizi meşhur adamlar ansiklopedisinden madde ya da tarihsel roman okurlarına dönüştürebilir. Bilimde eleştirel görüş, sorumuz, teorik çerçevemiz, kavramlarımız, bütünlüklü ve eleştirel bir bakış açımız, eleştirel literatür bilgimiz olmaksızın arşiv ve belgeler yığınının da bize bir şey söylemeyeceği, bizi doğru sonuçlara yakınlaştıramayacağını ileri sürer. Göbeklitepe'de kazı başkanlığı yürüten Klaus Schmidt'in yöntemle ilgili olarak yazdıklarına bakılacak olursa, bir teori ve sorumuz olmadan yer altında eskiden beri varlığını bildiğimiz eski eserlere dokunmamalı, kazma vurmamalıyız. Çünkü bu orada bulunan kalıntılara ve bilimsel açıdan, insanlık tarihi açısından değerli sit alanlarına zarar verir. Ancak kurtarma kazısı ya da teorik bir çalışma ve soruyla desteklenmiş bilimsel bir projenin parçası olarak kazıya başlanabilir.[93]

Günümüzde bütün yazın türleri arasında akrabalık ilişkileri kurulabileceği gibi türler arası/hibrit yaklaşımlar daha yaygın, bu tür eserler daha sık yayınlanıyor ve kabul görüyor. Çağımız "*kendi üzerine düşünme*" (self reflective) çağı olarak kabul ediliyor. Otobiyografi günümüzde yeni eleştirinin bir zamanlar kapladığı alanı kaplıyor, eleştiri bu dönemde bu tür çalışmalarda kendini gösteriyor. Biyografik çalışmalar bir yandan da edebiyat eleştirisi ve tarih alanlarında söz söyleyen hayli sorunlu bir tür olarak kabul ediliyor. Çünkü olgularla kurgu ilişkisi konusunda tartışmalar içeriyor.[94] Otobiyografinin yazında, resmi söylemde söylenmemiş olanı dile getirmek açısından demokratik bir alan yarattığı iddia ediliyor. Aşağıdan yukarıya tarih yazımı için olanaklar barındırıyor. Bu anlamda herkes sözel ve yazılı olarak hikâyesini anlatabiliyor. Son yıllarda azınlıklar, farklı cinsel yönelimlere sahip olanlar, toplumsal normların dışında yer alanlar ya da üçüncü dünya ülkeleri insanları, göçmenler anılarını yazıyor. (travelling memory). Bu yazında güneşin altında her şeyin söylendiği ama herkes tarafından söylenmediği ileri sürülüyor.[95] Toplumsal hafızayla ilgili çalışmalar geliştikçe ana akım dışındaki bireyler, gruplar, farklı inanç ve yaşam biçimleri, tercihleri, madunlar kendi hafızalarını, deneyim ve anılarını duyulur, görünür kılıyor.

93 Klaus Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı: Göbeklitepe-En Eski Tapınağı Yapanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2018.

94 Folkenflik, *age*., s.12.

95 Astrid Erll, "Travelling Memory", *Parallax*, V.17, No: 4, 2011, s.4-18.

Yaşam öyküsü anlatıları ve anılar sözlü ya da yazılı geleneğin bir parçası durumunda. Okuryazar olmayanlar da yaşam öykülerini anlatıyor ve bunlar kayıt altına alınıyor. Tüm bunlar bir tür tanıklık oluşturuyor. Etnografik yöntem bu konuda bize büyük olanaklar sunuyor. Otobiyografik portreler yalnızca yazında değil, resimde, heykelde ve diğer plastik sanatlarda, müzikte seslendiriliyor, çiziliyor, dile getiriliyor, temsil ediliyor. Sözgelimi Edvard Munch resimlerim benim günlüklerimdir diyor. Müzikal otobiyografik eserler de mevcut. Bu konuda kabul edilen bir ilke, otobiyografinin normları olduğu ama kuralları olmadığı yönündedir.[96] Hatta bu yazın için üçüncü tekil şahıs kullanılınca kendilik öteki haline dönüşüyor. Otobiyografiler ve anılar gerçekçi de olabiliyor, yalancı da. Kimileri için yazılıp yayımlanması açısından bir gündem, bir ajanda mevcut, içlerinde dürüstlüğe, gerçeklere bağlılığa vurgu yapanlar da var, bu konuda herhangi bir iddiası olmayanlar da…

Son olarak, tarih ve biyografi arasında bir ilişki ve birbirine bağlılık olduğunu eklemek isteriz. Kişisel anılara ve yaşam öyküsü anlatılarına odaklanmak bize gündelik hayat ve toplumun işleyişi hakkında bilgi verir. Ve bu sorgulama düzeyi bize olgular, deneyimler ve etrafımızda olup bitenlere yüklediğimiz anlamlar hakkında çok şey öğretir. Öte yandan toplumsal yapıları, tarihsel yasaları ve uzun vadeli süreçleriyle insanlığın büyük anlatısı olarak kavradığımız büyük harfli Tarih vardır. Hegel'e göre tarih (history) objektif ve sübjektif faktörleri bir arada ele alır. Olmuş, yapılmış şeylere dairdir; ama aynı zamanda bunların anlatılması, öykülenmesi anlamı da taşır. Hegel'e göre çevremizdeki olgular ve tarihçiyi şekillendiren koşullar bir ve aynıdır: *"(Tarihçiler) Çevrelerinde mevcut olan ve yaşayan şey, onların uygun malzemesidir. Yazarı biçimlendiren etkiler, öyküsünün konusunu oluşturan olayları biçimlendiren etkilerle özdeştir. Yazarın ruhu ile anlattığı eylemlerin ruhu bir ve aynıdır*."[97] Ama toplumsal süreçlerin baş aktörü olarak bireyden söz edilir. Ve tartışıldığı gibi, "*Her yaşam öyküsünde gerçek ve kurgu, hakikat ve kişilik arasında bir gerilim vardır. Bu, biyografik metinde, gerçek ve kurguyu birleştiren imkânsız bir sanat olarak açıklanır.*"[98] İmkânsızlık Viktorya çağından modern çağa geçerken Lytton Strachey'in yazdığı iki biyografide kendini gösterir, Woolf Strachey'in önde gelen Viktorya Çağı İnsanları-Kraliçe Viktorya ve Elizabeth ve Essex hakkındaki biyografi yazma çabalarını birçok açıdan başarısız bulur. Bu iki biyografide dostu, arkadaşı ve aynı edebiyat çevrelerinde bulunduğu Strachey'in ele aldığı tarihsel karakterleri yeniden yarattığını ve bunu çok az bir malzemeyle, kişisel katkılarıyla yaptığını

96 Folkenflik, *age*., s.12.

97 G.W.F. Hegel, *age*.

98 Elena Gualtieri, "The Impossible Art: Virginia Woolf on Modern Biography", *The Cambridge Quarterly*, vol. 29, no. 4, Oxford University Press, 2000, s. 349–61. http://www.jstor.org/stable/42968076.)

yazar. Bu bazen Kraliçe Viktorya'da olduğu gibi karakterin her yaptığının bilinmesinden bazen de Elizabeth ve Essex ile ilgili olarak ele alınan karakterler hakkında çok az malzeme bulunmasından kaynaklanır.[99]

Aslında biyografik metinler, yaşam öyküleri ve anılar klasik edebiyatın tüm koşullarını sağlar. Yunan tiyatrosundan başlarsak, zaman, mekân ve karakter birliği vardır, olaylar sahne gerisinde cereyan eder, çoğu kez yaşananlardan ders, feyz almamız istenir. Diğer yandan epik karakterlere uyanlar da vardır. Örnek olarak Cemil Topuzlu'nun anılarını gösterebileceğimiz, kendinden önce yaşamış olanlarla, aile soyağacı ile başlayıp uzun ve etkili bir epik anlatım olarak kurgulanmış anılar da mevcuttur. Bu tür metinlerde yazarlar kendinden sonrakilere de yol gösterme, öğüt verme niyetini açıkça dile getirirler. Kendi yaşam öyküleri ile ulusun kuruluş öyküsünü birleştiren türden biyografik metinler de mevcuttur. Bunlara verebileceğimiz en iyi örnek Mustafa Kemal'in *Nutuk* metnidir. Bu önemli metin şöyle başlar: "*1335 senesi Mayıs'ının on dokuzuncu günü Samsun'a çıktım. Vaziyet ve manzara-i umumiye:*" Ve siyasal gelişmeler ile kendi yapmaya çalıştıklarını, hareket mantığını anlatmaya devam eder. Daha sonraları kendine sorulduğunda doğum tarihi olarak da 19 Mayıs'ı alan Mustafa Kemal'in bu siyasi biyografisinde ulusun kaderi ile kendi bireysel hikâyesi bir ve aynı şey olarak kavranmaktadır. Çatışmalar ve kopuşların belirlediği kırılma dönemlerinde bir kuşağın ruh halini etkileyecek şekilde her etkinlik, eylem kahramanı bu sonuca götürmek üzere hazırlanmış gibidir.[100] Örnek olarak Sabiha Sertel'in anılarını gösterebileceğimiz, kendi yaşam öyküsünün bir bölümünü, ki bu çoğunlukla yaşamın en üretken, en mutlu altın yıllarını içerir, ele alan anılar da mevcuttur.[101] Ve tabii ki yetiştirilemeyen, bir türlü yazılamayan ikinci ve üçüncü ciltler vardır. Onlar ya unutulmak istenir ya da öyle karmaşık, kaotik ve tartışmalı görünmüştür ki hiç yazmayıp kimseyi kırmayalım ya da yüce amaçlarımıza zarar vermeyelim, gölge düşürmeyelim diye düşünülmüş olabilir. Ya da yazarımız yaşlanmış ve bir türlü bu işlere sıra gelmemiştir.

Biyografik metinler, anılar ve öz yaşam öyküleri, bireylerin hikâyeleri, tarihsel anlatının her iki düzeyinin -makro ve mikro- güvenilirliği açısından, ülkelerin resmi tarihi olarak bize sunulan gerçeklerin geçerliliğini sorgulamayı teşvik etmektedir. Ve ancak ilkeleri kişisel deneyimler ve yaşam öyküleriyle uyumluysa resmi tarihin gerçekle ilgili olacağını fark etmemizi sağlamaktadır. Virginia Woolf yaşam öyküsü anlatıları ve biyografiyle ilgili edebiyatın alanı içinde, ama sosyal bilimleri de etkileyen bir tartışma

99 Virginia Woolf, "The Art of Biography", *The Atlantic*, Nisan 1939. Çevrimiçi: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1939/04/the-art-of-biography/654067/, Ulaşım Tarihi: 7.07.2023.

100 *Nutuk*, Gazi Mustafa Kemal Tarafından 1927, İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları, 2011.

101 *Sabiha Sertel, Roman Gibi: Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın*, İkinci Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

yürütmüştür. Ona göre romancı özgürdür, biyografi yazarı ise yine de gerçeklere bağlıdır, bu anlamda kısıtlanmıştır.[102]

Son 300 yılın bilinçli, felsefi, psikolojik düşünmenin, gerçek hayatın şekillendirdiği anıları, bireyi, yazarı ve yaşamlarını ele alıyor olması, biyografik türü, yaşam öyküsü anlatıları ve anıları önemli kılar. İnsanların yaşamlarının hatırladıkları ilk anılarını anlatması, ilk hatırladıklarımızı kayda geçirmek, anne ve babalarımızın hayatlarını, onların büyüklerinin anlattığı ve aktardığı aile hikâyelerini yazıya geçirmek, bütün bunlar son derece ilginç ve sosyal tarih açısından önemlidir. Anılar, hatırladıklarımız içinde dikkat dağıtıcı detaylar, absürd ya da ilgisiz imgeler, figürler, gerçekliğinden kendimizin bile emin olmadığı hatıralar ya da travmatik bir olayı, deneyimi unutması siyasal olarak istenmeyen *anıt kişilerin* anlatılarında görüldüğü gibi son derece gönderen yüklü, siyasal yönler bulunabilir. Çeşitli travmatik olaylara dair hatıraların hatırlanmak istenmediği, unutulduğu da bilinmektedir. Diğer yandan hatırladığımızı düşündüğümüz şeylerin bazılarını biz hatırlarız, diğerlerini başkaları bize anlatmıştır, fotoğraf ve anı paylaşımı sırasında yüzeye çıkan anılar vardır, bazıları rüya ve kâbuslarımızın, travmalarımızın ürünüdür ve son tahlilde bunun bir önemi yoktur, çünkü bunların hepsi bizi anlatır. Kim ne derse desin bize bazı tarihsel olayların, güçlüklerin, travmaların ve güzelliklerin gerçekten yaşandığını hatırlatır, kanıtlar.

Diğer yandan Virginia Woolf'un bir zamanlar yazdığı gibi, yazılmış, okumakta olduğumuz metne gölgesi düşen bir şey vardır: Yazılmamış olanlar.. "*Bir biyografi okuduğumuzda, yazılan hayatlar ne kadar çoktur, ne kadar azı hayatta kalır!*"[103]

Biyografik yazın ileri sürülen tüm zaaflarına karşın kişilikten söz eder. Hayatın renklerine, gökkuşağına karşı gerçeklerin granit görünümü... Kişiliğin yanında her şey soğuk ve renksiz görünür. Yaşam anlatısı gerçekliğin olduğu kadar bu renklerin ve karakterin peşindedir. Artık onlarla masanın başına oturup konuşabiliriz.

Kaynaklar

Aksoy, Nazan, *Kurgulanmış Benlikler: Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet*, İletişim Yayınları, Üçüncü Basım, 2018

Alighieri, Dante, *The Divine Comedy*, Çevrimiçi: https://www.gutenberg.org/files/8800/8800-h/8800-h.htm, Ulaşım Tarihi: 14.07.2023.

102 Virginia Woolf, *Granite and the Rainbow: Essays*, Harcourt, Brace and Company, 1958, s.150. Çevrimiçi: https://archive.org/stream/graniterainbowes00wool/graniterainbowes00wool_djvu.txt, Ulaşım Tarihi: 7.07.2023.

103 Virginia Woolf, "The Art of Biography (1939)", *Biography in Theory: Key Texts with Commentaries*, edited by Wilhelm Hernecker ve Edward Saunders, Berlin, Boston: De Gruyter, 2017, s.124-130. Çevrimiçi: https://3a8f8d89bd9068a30d64922dc451b19a7bd41008.vetisonline.com/lib/istanbul-ebooks/reader.action?docID=4947042, Ulaşım Tarihi 5.07.2023.

Alpan, Aytek Soner, "But the Memory Remains: Tarih, Bellek ve 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi", *The Historical Review / La Revue Historique Yeni Helen Araştırmaları Bölümü / Tarih Araştırmaları Enstitüsü*, Cilt IX, 2012, s.199-232.

Aralov, Semyon İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları: 1922-23*, Çeviren: Hasan Ali Yücel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Berliner, David, "The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology", *Anthropological Quarterly*, Vol. 78, No. 1, 2005, s.197-211, Çevrimiçi: https://www.jstor.org/stable/4150896, Ulaşım Tarihi: 21.07.2023.

Beşikçi, Mehmet, "Askerî tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar*, der. Cevat Şahin-Gültekin Yıldız, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Beşikçi, Mehmet, "Tarihyazımında hatırat ve günlükler nasıl kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı askerlerinin benlik belgeleri özelinde metodolojik bir analiz", *Toplum ve Bilim*, No: 144, 2018.

Boardman, Kathleen A. ve Woods, Gioia (derl.), *Western Subjects: Autobiographical Writing in the North American West*, Salt Lake City: University of Utah Press, 2004.

Chamberlayne, Prue, Bornat, Joanna ve Wengraf, Tom (derl.), *Turn to Biographical Methods in Social Sciences: Comparative Issues and Examples*, Routledge, 2000.

Deringil, Selim, The Ottoman Twilight in the Arab Lands: Turkish Memoirs and Testimonies of the Great War, Brighton: Academic Studies Press, 2019.

Dumont, Paul, *Mustafa Kemal Atatürk*, Çeviren: Zeki Çelikkol, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994.

Paul John Eakin, *Writing Life Writing: Narrative, History, Autobiography*, Routledge, 2020.

Durna, Tezcan ve Durna, Nehir, "Aydın Otobiyografilerinde Modern Benlik İnşası: Belleğin İzinde Mücadele ve Hesap", İlef Dergisi, C:5, Sayı: 2, 2018, s.85-120, Çevrimiçi: http://ilefdergisi.ankara.edu.tr/en/download/article-file/587541, Ulaşım Tarihi: 25.07.2023.

Emecen, Feridun M., "Osmanlı Kronikleri ve Biyografi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, No: 3, 1999, s.83-90.

Encyclopaedia Brittanica, Vol.2, USA: Encyclopaedia Brittanica Inc., 1966.

Ergur, Ali (der.), Görkemli Unutuş: Toplumsal Belleğin Kıvrımlarında Dumlupınar Faciası, Bağlam Yayınları, 2006.

Essays of Michel de Montaigne, Çeviren: Charles Cotton, 1877. Çevrimiçi: https://www.gutenberg.org/files/3600/3600-h/3600-h.htm, Ulaşım Tarihi: 25.07.2023.

Fleig, Anne, "Gender Studies", Martina Wagner-Egelhaaf (derl.), *Handbook of Autobiography-Autofiction*, De Gruyter, 2019.

Folkenflik, Robert, *Samuel Johnson: Biographer*, Ithaca, Cornell University Press, 1978.

Folkenflik, Robert (der.), *The Culture of Autobiography: Constructions of Self-Representation*, Stanford University Press, 1993.

Graves, Robert, *Ben Claudius*, Çeviren: Dost Körpe, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Gorbachev, Mikhail, *Memoirs*, Doubleday, 2001.

Gray, Vivien J., "Classical Greece, Introduction", *Political Autobiographies and Memoirs in Antiquity*, derl. Gabriele Marasco, Brill, 2011.

Gökpınar, Bahar, *Müphem Bir Kadının Feminist Biyografi ile Kurgulanışı: Ayşe Leman Karaosmanoğlu-Bir Sefirenin Özel Arşivine Yolculuk*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Gualtieri, Elena, "The Impossible Art: Virginia Woolf on Modern Biography", *The Cambridge Quarterly*, vol. 29, no. 4, Oxford University Press, 2000, s. 349–61. http://www.jstor.org/stable/42968076.)

Güler, E.Zeynep, *"Şu Gemide Ah Ben de Olsaydım": Çanakkale'den Savaş Dışı Anılar…*, İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2007.

Güler, E.Zeynep, "Çanakkale'de Anılardan Tarihe Hafıza ve Mekân", *İşgale Direnen Çanakkale: 100 Yıl Önce 100 Yıl Sonra içinde*, der.E. Zeynep Güler, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2015

Hegel, G.W.F., *The Philosophy of History*, Çevrimiçi:

http://home.lu.lv/~ruben/Hegel_Philosophy_of_History.pdf, Ulaşım Tarihi: 5.07.2023.

Hamilton, Ian, *Gelibolu Hatıraları 1915*, İkinci Baskı, İstanbul: Örgün Yayınları, 2006.

Hobbes, Thomas, *The Life of Mr.Thomas Hobbes of Malmesbury*, Çevrimiçi: https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A44004.0001.001/1:2?rgn=div1;view=fulltext, Ulaşım Tarihi: 16.07.2023.

Hobsbawm, Eric, *Tarih Üzerine*, Çeviren: Osman Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

İpek, Yasemin, "Reclaiming the Nation, Moralizing Politics: Narratives of Political Legitimacy in Autobiographies of Progressive Republican Party Leaders", Doktora Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2017.

İsvan, Ahmet, *Başkent Gölgesinde İstanbul*, İletişim Yayınları, 2002.

Lejeune, Philippe, *Le Pacte Autobiographique*, Editions de Seuil, Paris: 1996.

Kaçalin, Mustafa S., "Orhon Yazıtları", *İslam Ansiklopedisi*, Çevrimiçi: https://islamansiklopedisi.org.tr/orhon-yazitlari, Ulaşım Tarihi, 20.07.2023.

Kafadar, Cemal, "Ben ve Başkaları, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken: Dört Osmanlı Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun* içinde, İstanbul: Metis Yayınları, 2009.

Karahasanoğlu, Selim, "Ben-Anlatıları", *Tarih Bilimi ve Metodolojisi* içinde, der.Mehmet Yaşar Ertaş, İdeal Yayınları, 2019.

Kerestecioğlu, İnci Özkan, "Sabiha Sertel 'Tercüme-i Hâli': Cinsiyetlendirilmiş bir Okuma Denemesi", *Toplum, Tarih ve Siyaset Üzerine Yazılar: Prof.Dr.Cemil Oktay'a Armağan*, der.Birsen Hekimoğlu-İnci Özkan Kerestecioğlu, Ankara: Gazi Kitabevi, 2021, s.257-277.

Kırmızı, Abdülhamit (der.), *Otur Baştan Yaz Beni: Oto/Biyografiye Taze Bakışlar*, Küre Yayınları, 2012.

Selim Karahasanoğlu, "Ben-Anlatıları", Tarih Bilimi ve Metodolojisi içinde, der.Mehmet

Kinross, *Lord, Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Çeviren: Necdet Sander, Sander Yayınları, 1978.

Kissinger, Henry, *Diplomasi*, Çeviren: İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Kruşçev'in Anıları I ve II, Çeviren: Mehmet Harmancı-M.Ali Kayabal, Milliyet Yayınları, 2019.

Krupskaya, Nadejda, *Lenin'den Anılar*, Çeviren: Özlem Koşar, Yordam Kitap, 2020.

Kuran, Ercüment, "Ottoman Historiography of the Tanzimat Period", *Historians of the Middle East*, der.Bernard Lewis-P.M.Holt, Oxford University Press, 1962, s.421-423.

Levi, Primo, *Boğulanlar, Kurtulanlar*, Çeviren: Kemal Atakay, İstanbul: Can Yayınları, 2016.

Lumsden, Simon, "The role of Bildung in Hegel's philosophy of history", *Intellectual History Review*, Volume 31, Issue 3, 2021, s.445-462.

Margosyan, Mıgırdıç, *Tespih Taneleri*, Aras Yayınları, 2006.

Mine Mengi, "Seyahatname'nin Otobiyografi/Sergüzeşt-i Evliya Bölümleri", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Prof. Dr. Mine MENGİ Özel Sayısı, Yıl 2, Sayı 5, 2016, s. 87-95.

Metin Martı, *Çanakkale Hatıraları: Cemil Conk Paşa, Liman von Sanders Paşa, Fahrettin Altay Paşa*, 2.Cilt, İstanbul: Arma Yayınları, 2002.

Mill, John Stuart, Autobiography. 1873.

(https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/mill1873e.pdf, (Mill, John Stuart, *Otobiyografi*, Çeviren: Özgüç Orhan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.)

Mücke, Ulrich, "Testimony/Testimonio", Martina Wagner-Egelhaaf (derl.), *Handbook of Autobiography-Autofiction*, De Gruyter, 2019, s.669-674.

Nesin, Aziz, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez*, İstanbul: Düşün Yayınevi, 1966.

Nesin, Aziz, *Yokuşun Başı - Böyle Gelmiş Böyle Gitmez II: Özyaşamöyküsü*, 14.Baskı, İstanbul: Nesin Yayınevi, 2008.

Neyzi, Leyla, *"Ben Kimim?" Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, İletişim Yayınları, 2009.

Nora, Pierre, *Hafıza Mekânları*, Çeviren: Mehmet Emin Özcan, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2022. (Dost, 2006).

Olick, Jeffrey K., *Turning Points and Myths of German Memory*, Çevrimiçi: https://zeithistorische-forschungen.de/3-2008/4625?language=en, Ulaşım Tarihi: 27.07.2023.

Oral, Zeynep, *Direniş ve Umut: Reha İsvan*, Metis Yayınları, 2013.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler", *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, İkinci Baskı, 2011

Oxford English Dictionary, 1971.

Pinto, Bensiyon, *Anlatmasam Olmazdı: Geniş Toplumda Yahudi Olmak*, Doğan Kitap, 2008. (derleyen: Tülay Gürler)

Proust, Marcel, *Kayıp Zamanın İzinde*, Çeviren: Roza Hakmen, Yapı ve Kredi Yayınları, 2020.

Rolland, Romain, *Mahatma Gandi*, Çeviren: Mehmet Yazgan, Hece Yayınları, 2022.

Sait Paşa, *Mehmed Sait Paşanın Kamil Paşa Hatıratına Cevapları*, Pergole Yayınları, 2020. (Osmanlıca Tıpkı Basım)

Salinger, J.D., *Çavdar Tarlasında Çocuklar*, Çeviren: Coşkun Yerli, Yapı ve Kredi Yayınları, 2006.

Sanders, Liman von, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çeviren: M.Şevki Yazman, Burçak Yayınevi, 1968.

Sertel, Sabiha, *Roman Gibi: Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın*, İkinci Basım, İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Shakespeare, W., *Tüm Soneler*, Çeviren Talat Halman, Cem Yayınları, 1993.

Showalter, Elaine, *A Literature of Their Own: Brisith Women Novelists From Brontë to Lessing*, Princeton University Press, 1977

Smith, Sidonie ve Watson, Julia, *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*, University of Minnesota Press, 2001.

Çevrimiçi: https://www.thebritishacademy.ac.uk/blog/what-is-biography/?gclid=Cj0KCQjwjryjBhD0ARIsAMLvnF_RGV0hai6G6VMTK0msO9EBd5eVLFFwMirXYmGZkPE6o7SlAzz7ujcaAvUrEALw_wcB, Ulaşım Tarihi: 26.05.2023.

Oxford English Dictionary, 1971.

Stanley, Liz, *The Auto/Biographical I: Theory and Practice of Feminist Auto/Biography*, Manchester: Manchester University Press, 1992.

Stein, Gertrude, *Alice B.Toklas'ın Özyaşamöyküsü*, Çeviren: Nesrin Kasap, Metis Yayınları, 2018.

Topuzlu, Dr.Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Güven Basım ve Yayınevi, 1951.

Treadwell, James, *Autobiographic Writing and British Literature: 1783-1834*, Oxford University Press, 2005.

Urgan, Mina, *Bir Dinozorun Anıları*, İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları, 1998.

Varga, Zoltán Z., "Rewriting History, Reshaping Memory: The Representation of Historical Events in Sándor Márai's Wartime Diaries and in his Memoir of Hungary", *The European Journal of Life Writing*, Volume 1, 2012.

Webster's College Dictionary , Beşinci Basım, Merriam Co., Publishers, ABD, 1947.

Wells, H.G., *Experiment in Autobiography: Discoveries and Conclusions of a Very Ordinary Brain (Since 1866)*, 1934. Çevrimiçi: https://gutenberg.ca/ebooks/wellshg-autobiography/wellshg-autobiography-00-h-dir/wellshg-autobiography-00-h.html#CHAPTER_THE_FIRST, Ulaşım Tarihi: 7.08.2023.

What is biography?, Çevrimiçi: https://www.thebritishacademy.ac.uk/blog/what-is-biography/?gclid=Cj0KCQjwjryjBhD0ARIsAMLvnF_RGV0hai6G6VMTK0msO9EBd5eVLFFwMirXYmGZkPE6o7SlAzz7ujcaAvUrEALw_wcB, Ulaşım Tarihi: 26.05.2023.

Woolf, Virginia, "The Art of Biography (1939)", *Biography in Theory: Key Texts with Commentaries*, der. Wilhelm Hernecker ve Edward Saunders. Berlin, Boston: De Gruyter, 2017, s.124-130. Çevrimiçi:

https://3a8f8d89bd9068a30d64922dc451b19a7bd41008.vetisonline.com/lib/istanbul-ebooks/reader.action?docID=4947042, Ulaşım Tarihi 5.07.2023.

Woolf, Virginia, "The New Biography", *Granite and Rainbow: Essays by Virginia Woolf*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975, s.149–55, "Changing Biographical Practices", Caine, Barbara, *Biography and History* içinde, Palgrave, 2010.

2. BÖLÜM

YAŞAM ÖYKÜSÜ ANLATILARINI SEÇMEK, SINIFLANDIRMAK VE DÖNEMSELLEŞTİRMEK

Giriş

Hatıratlardan, anılardan, otobiyografik ve/veya biyografik metinlerden süzülen yaşam öyküsü anlatılarının, özellikle son yıllarda, tarihçiler ve sosyal bilimciler açısından geçmişe ışık tutan önemli ve bir o kadar da tartışmaya açık kaynaklar olarak kabul edildiğinden bir önceki bölümde söz etmiştik. Buna rağmen Türkçe literatürde özellikle hatırat ve anılarla ilgili kapsamlı bir bibliyografik çalışmanın eksikliği dikkat çekicidir. Çalışmamız hem bu eksikliği gidermeyi hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanının yüzüncü yılına denk gelen bu günlerde, Cumhuriyet tarihinin, bu tarihe bizzat tanıklık etmiş kişilerin kendi sözleriyle, anlatılarıyla yazılmasına bir katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Böyle bir katkının yanı sıra, yaşam öyküsü anlatılarının sosyal bilimciler tarafından kaynak olarak nasıl kullanılabileceğine dair yöntemsel bir bakış açısı sunmayı da amaçlıyoruz. Bu nedenle, çalışmanın bu bölümünde, günümüzde Cumhuriyet tarihini yorumlamaya dair bir çerçeve sunması açısından önemli kaynaklar olarak gördüğümüz yaşam öyküsü anlatılarının hangi kriterler doğrultusunda seçilip tasnif edilebileceği üzerinde duracağız.

Bu çalışmada sunulan bibliyografyadaki metinleri seçerken göz önünde bulundurduğumuz ilk kriterler; bunların kim tarafından ne zaman yazıldığı ve hangi dönemi veya hangi tarihsel olayları içerdiği ile ilgilidir. Yani yapmaya çalıştığımız ilk şey yaşam öyküsü anlatılarını sınıflandırma ve/veya dönemselleştirme çabası olarak da tarif edilebilir. Yaşam öyküsü anlatılarını sınıflandırmanın kolay bir iş olmadığını, bunun tek bir biçimi olamayacağını baştan kabul ederek bazı örnekler üzerinde duracak ve sınıflama önerileri getirmeye çalışacağız.

Dünya literatürüne bakıldığında çeşitli türden sınıflama denemeleri olduğunu görüyoruz. Bir tür sınıflandırmanın ilk olarak klasik Yunan yazınındaki örneklerle yapıldığı söylenebilir. Bu sınıflandırmanın ilk kategorisinde otobiyografik seyahat yazıları yer alır. Bunun en iyi bilinen örneği de Homeros'un *Odysseia*'sıdır. İkinci kategori, tüm tarihsel dönemlere bölünmüş birçok örnek sayesinde hepimizin aşina olduğu ünlü erkeklerin anılarından oluşur. Üçüncü kategori, "*otobiyografi yazarının potansiyel rakip izleyici kitlesiyle ilişkilerinin dengesini yeniden kurmak amacıyla yabancılara doğal olarak gelen kıskançlığı müttefik haline getirmek*

için bir mağduriyet krizi üretmesi gereken" bir savunmacı otobiyografik retoriktir. Dördüncü kategori ise yazılma amaçları bakımından siyasi tavsiye taleplerine yanıt veren metinlerden oluşur. Son olarak, beşinci kategoride, modern anlamda tarihsel anı ve otobiyografiler yer alır.[104] Bu sınıflandırmanın temel kategorik özelliklerine bakıldığında ise metni kimin yazdığı, metnin yazılma nedenleri, metnin konusu ve içerdiği tarihsel olayların öne çıktığı görülmektedir.

Yaşam öyküsü anlatılarını konusuna ve içerdiği tarihsel olaylara bakarak seçmek ve sınıflandırmak, bir yönüyle dönemselleştirme yoluyla bir tasnife girişmek demektir. Bu türden bir girişimin önemli örneklerinden biri Büyük Savaş'la ilgili anıları ele alan çalışmaları ile Antoine Prost ve Jay Winter'ın ortaya koyduğu tipolojidir.[105] Bu tipoloji Büyük Savaşın bitimi ile başlayan dönemde savaşa dair anıları tarihsel ve tematik bir sınıflandırma denemesi olarak düşünülebilir. Aslında savaşa dair anıların sosyal tarihin, toplum ve insan bilimlerinin ana malzemeleri arasına yerleştirilmiş olması, bu çalışmanın önemli katkılarından biri olarak da değerlendirilebilir. Prost ve Winter bu çalışmada oluşturdukları tipolojide, Birinci Dünya Savaşı'na dair tarih çalışmalarının olayla tarihsel mesafesi ve yaklaşım farklılıkları bakımından genellikle birkaç şekilde incelendiğini ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki tarihsel aktörler ve profesyonel tarihçilerin yazdığı, askerin durumu ve sesinin duyulmadığı askeri ve diplomatik çalışmalardır. İkinci olarak savaş, sosyal bağlamın ve dışlananların geri döndüğü sosyal tarihin bir parçası olarak incelenir. Bu kategoride köylülerin, kadınların, işçilerin savaşa dair anıları ve aktarılan deneyimleri ele alınır. Ve üçüncü olarak da savaşa, kültürel ve sosyal tarih disiplini çerçevesinden yaklaşılır. Üçüncü yaklaşım, yalnızca dışarıda kalan alanların içerilmesi değil, aynı zamanda farklı bir paradigmanın ortaya konulması anlamına gelir. Dikkat çekmek istediğimiz bir konu, bu sınıflamada aynı zamanda savaş sonrası dönem düşünüldüğünde bir kronolojik farklılık da gözlendiğidir. İlk tür anılar savaş sonrası ve iki savaş arası yıllarda daha çok yazılmış ve yayınlanmış, ikinci kategori anılar 1960 ve 70'lerde, sosyal tarih çalışmalarının gelişmesi, derinleşmesi ve etkisinin yaygınlaşması ile ortaya çıkmıştır. Bu dönem aynı zamanda köylülerin, kadınların ve örneğin işçilerin deneyimlerinin, anılarının ve aktarımlarının, temsillerinin değer kazandığı bir entelektüel atmosfer ve toplumsal mücadeleler ile de bağlantılıdır.

Savaşa dair hatıraların sınıflandırılması konusundaki değerli çalışmalar arasında ülkemizden bir önemli örnek Mehmet Beşikçi'nin *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak* adlı

104 Vivien J.Gray, "Classical Greece, Introduction", *Political Autobiographies and Memoirs in Antiquity*, derl. Gabriele Marasco, Brill, 2011, s.16-20.

105 Antoine Prost ve Jay Winter, *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge University Press, 2005.

kitabıdır.[106] Beşikçi, Birinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de nasıl hatırlandığına baktığı çalışmasında savaşa dair hatıraların üç kategoride ele alınabileceğini ileri sürer: İlkin ağırlıklı olarak üst rütbeli askerlerin; ikincisi çok büyük çoğunluğu muvazzaf subayların ve üçüncüsü, neredeyse tamamı nizamiye ordusu mensuplarının, sıradan erlerin kaleme aldığı metinler olarak değerlendirilir. Bu anılarda savaşa dair askerin hangi konumda ve görevde bulunduğuna ve olayların akışını, bütününü algılama, değerlendirme kapasitesi ve ayrıca yaşadığı zorluklarla bağlantılı olarak farklılıklar mevcuttur. Örneğin Büyük Savaşa dair paşa anlatıları büyük bir yekûn tutar ve Beşikçi'nin belirttiği gibi bir "*hegemonya*" oluşturur. Diğer yandan ihtiyat zabiti ya da yedek subay kategorisinde yer alan asker anıları, savaşın günlük yaşantısına, teknik düzenlenmesine dair bize önemli bilgiler sunar. Komuta kademesine ve sıradan askerlerin deneyimine yakın, o dönem koşullarında görece yüksek eğitim düzeyine sahip yedek subayların (ihtiyat zabiti) anıları hem aldıkları eğitim ve kendilerine biçtikleri rol ve kendi pratik ve siyasal görüşlerini aktarmaları hem de cephenin yakınından, siperin içinden, askere yakın olayları aktarmak açısından önemli bir kaynak oluşturur. Beşikçi'nin çalışması, ilgilendiğimiz bir tarihsel dönemle ilgili anıları ve biyografik metinleri belli başlı kriterleri göz önünde tutarak değerlendirmenin inceliklerine ve önemine dair çok somut ve eleştirel bir örnek teşkil etmektedir.

Türkiye'deki yaşam öyküsü anlatılarıyla ilgili olarak sözlü tarih alanında da çok önemli çalışmalar yapılmaktadır. Bu alandaki çalışmalara öncülük eden Tarih Vakfı tarafından, 1998 yılında Cumhuriyet'in 75. yılı dolayısıyla "*Üç Kuşak Cumhuriyet Sergisi*"nin hazırlanması ve aynı adlı kitabın yayınlanmasının yanı sıra "*Cumhuriyetin Anıları: Sözlü Tarih ve Belgesel Film Projesi*" kapsamında hazırlanan 13 belgesel filmi de anmak gerekir. Tarih Vakfı'nın 2002 ve 2006 yılları arasında yürüttüğü "*Tarihe Bin Canlı Tanık Projesi*" kapsamında ise farklı kesimlerden 70 yaş üzeri 105 kaynak kişinin hayat hikâyeleri kaydedilmiş ve böylece toplumun farklı kesimlerinden kişilerin anı ve tanıklıklarının yer alacağı ulusal bir sözlü tarih arşivi oluşturmak amaçlanmıştır. Burada anılması gereken bir diğer önemli çalışma, Mine Göğüş Tan'ın yönetiminde gerçekleştirilmiş olan bir sözlü tarih çalışmasıdır. *Cumhuriyet'te Çocuktular* adıyla kitaplaştırılan bu çalışmada, Cumhuriyet ilan edildiğinde ilkokulda olan 115 kişiyle yapılan görüşmeler ve bu görüşmelere dair değerlendirmeler yer almaktadır.[107]

Bilindiği gibi anıları ve biyografik metinleri farklı açılardan da ele almak mümkündür. Kendi amaçları ya da yazarları, yazıldıkları dönemler, ele aldıkları konular dışında bizim on-

106 Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

107 Mine Göğüş Tan, Özlem Şahin, Mustafa Sever ve Aksu Bora, *Cumhuriyet'te Çocuktular*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007.

lara nasıl yaklaşacağımız da bir araştırma sorusu olabilir. Bu konuda yapılmış tasnif denemelerinden bir örnek yaşam öyküsü anlatılarına hangi açılardan yaklaşabiliriz sorusunu soruyor. Anı ve biyografik metinleri değerlendirirken yazarın kim olduğu ve hangi tarihsel momentin ele alındığı, hitap edilen okur/izleyici kitlesinin kimlerden oluştuğu, metnin kime hitap ettiği gibi kriterler önem taşıyor. Otobiyografik "*ben*"in, kimliğin nasıl kurulduğu bir başka sorun. Yazarın kendini metin içinde nereye yerleştiriyor sorusu önem taşıyor. Benzer şekilde metinsel olarak düşünüldüğünde anlatı ve anlatı usulü, tarzı değerlendirmeye tabi tutuluyor. Metnin ele aldığı zaman ve yazarın geçiciliği nasıl yorumladığı, metnin tutarlılığı ve kapanışı, hikâyenin sonu incelemeyi gerektiren başka faktörler olarak görülüyor. Otobiyografik metnin ve anıların hafıza ile kurulan ilişkisi özellikle yakın zamanda önemli bir inceleme alanı olarak ortaya çıktı. Diğer yandan travma ve anlatısının tedavi edici rolü, çeşitli tarihsel örneklerde etraflıca araştırılıyor. Yazılı metnin nasıl bir kanıt oluşturduğu, yazarın nasıl bir otorite olduğu ve anlatılan metnin hakikiliği incelenen diğer diğer konular arasında yer alıyor. Otobiyografik anlatının sesi, aktarılan deneyimin niteliği, beden ve anlatanın tarihsel ve güncel olaylar içinde nasıl bir mevcudiyet kazandığı, bunlara nasıl anlamlar yüklediği günümüzde incelemelerin önem verdiği başlıklar arasında bulunuyor. Anlatının kurduğu ilişkisellik, geniş toplumla ve daha dar anlamda içinde yaşanan ortam, daha küçük gruplarda grup içi deneyimler ve kurulan anlamlar bu tür metinlerin incelenmesinde dikkate değer diğer hususları oluşturuyor. Yazarın bilgisi ve kendilik bilinci sıradan okurlar ve araştırmacılar için bir diğer önemli konu. Aynı zamanda anlatılan hikâyedeki diğer insanlar ve olaylar, bunlara dair etik konular otobiyografik metinleri değerlendirirken dikkat edilmesi gereken noktalar olarak önce çıkıyor.[108]

Cumhuriyet Döneminin Yaşam Öyküsü Anlatılarını Tasnif Etmek

Çalışmamızda Türkiye'de toplumsal hafızada Cumhuriyetle ilişkilendirilebilecek ve/veya Cumhuriyet tarihini yeniden gözden geçirmemize yararı olabilecek çeşitli yaşam öyküsü anlatılarını bir araya getirmeye çalıştık. Bu amaçla oluşturduğumuz bibliyografyada yer verdiğimiz metinlerin mümkün olduğunca kişilerin kendi kaleminden çıkma ve/veya biyografik metinler olmalarına özen gösterdik. Bir hayalet yazarın yazdığı biyografik metinlerin, nehir söyleşilerin ve benzeri biyografi türündeki eserlerin ise yazarlarını belirttik. Örneğin; Halide Edib'in Türkçe ve İngilizce olarak yayımlanmış, kendi kaleme aldığı anılarına yer verdiğimiz bibliyografyaya İpek Çalışlar'ın hazırladığı *Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın* adlı biyografik eseri de ekledik.[109] Öte yandan, 1913-1916 yıllarında Osmanlı Devleti'nde

108 Sidonie Smith ve Julie Watson, *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narrative*, University of Minnesota Press, 2001.

109 İpek Çalışlar, *Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın*, İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları, 2022.

büyükelçilik yapan Henry Morgenthau'nun 1918 yılında *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası* adıyla yayımlanan hatıraları, sadece Cumhuriyet dönemini kapsamadığı için değil güvenilirliği tartışmalı bir eser olduğu için de bibliyografyamızda yer almadı.[110] Bilindiği gibi Morgenthau'nun hatıralarının, orijinal metne sonradan eklemeler yapılarak yayımlandığı tespit edilmiş ve bazı tartışmalara konu olmuştur.[111] Ayrıca, bu türdeki eserlerin tarih araştırmalarındaki değeri üzerine çalışan akademisyenlerden Ali Birinci'nin de uyardığı üzere; orijinal metin üzerinde değişiklikler yaparak veya sadeleştirerek yayımladığı hatıralarla ünlenmiş örneğin Cemal Kutay gibi isimlerin[112] hazırladığı eserlere de dikkatle yaklaştığımızı ve mümkün olduğunca başvurmadığımızı burada belirtmekte fayda var.

Yaşam Öyküsü Anlatılarına Bütüncül Bir Bakış

Bir yaşam öyküsünün kimin yaşam öyküsü olduğunu ve hangi dönemi ele aldığını önemsediğimiz gibi genel hatlarıyla nelerden bahsedildiğini ve içerdiği başlıca tarihsel olayları da tespit etmeye çalıştık. Bu aşamada, özellikle Cumhuriyetin ilanından kısa süre önce veya Cumhuriyetin ilk yıllarında doğmuş kişilerin yaşam anlatılarını tercih ettiğimizi belirtmemiz gerekir. Bu tercihin sebebi ise söz konusu kişilerin eğitim almaya başladıkları, mesleklerini icra ettikleri veya daha genel olarak söylemek gerekirse; kimliklerini edindikleri yılların erken Cumhuriyet dönemine denk gelmesi ve böylece yaşam öykülerinin de Cumhuriyet tarihi ile iç içe geçmiş olmasıdır. Bu aşamada, her bir yaşam öyküsünün bütün içerisinde neyi temsil ettiğine dair düşünmeye çalıştık ve örneğin; kişinin nereli olduğu, kadın mı erkek mi olduğu, hangi meslek grubundan olduğu gibi kriterlere de dikkat ederek mümkün olduğunca çeşitli bir bibliyografya oluşturmaya çalıştık. Örnek vermek gerekirse; Rauf Orbay, Kazım Karabekir, İsmet İnönü gibi Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, Kurtuluş Savaşı'nda ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde önemli görevlerde bulunmuş olan asker kökenli bürokratların anıları bu seçki içerisinde göze çarpan bir kategori oluşturmaktadır. Fakat bunun yanı sıra, bazı sıradan askerlerin, daha az ünlü kamu görevlilerinin ve belli meslek gruplarından örneğin; doktorların, avukatların, öğretmenlerin, sanatçıların anılarına da yer vermeye çalıştık.

Anıların ne zaman yazıldığı ve ne kadarlık bir süreyi içerdiği de bu tasnifi için bir diğer önemli kriterdi. Örneğin Cemil Koçak, anıları şu şekilde üçe ayırmayı önermiştir: "*eski bir tarihte basılmış ve artık piyasadan tamamen kalkmış olanlar; eski bir tarihte basılmış, fakat*

110 Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Çeviren: Atilla Tuygan, İstanbul: Belge Yayınları, 2005.

111 Şevket Kâmil Akar ve İrfan Karakoç, "Siyasî Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2004, s. 387.

112 Ali Birinci, "Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 41, 1998, s. 619.

piyasada yeni baskıları bulunabilenler; yeni başlıklar altında yeniden basılanlar."[113] Yeniden basılanlara bir örnek vermek gerekirse, Falih Rıfkı Atay Çankaya kitabının 1968 yılında yapılan yeni baskısı için şöyle yazar: "*Atatürk devri üzerine hatıralarımı 1952'de 'Dünya' Gazetesinde yayınlamıştım. Bu eserin iki eksiği vardı: Biri Atatürk dönemini bilenler için olmak, öteki de o günlerde sırasız sayılabilecek bazı olayları açıklamamak.*

Şimdi bu iki eksiği tamamlayarak 'Çankaya'yı yeniden yayınlıyorum. Falih Rıfkı Atay, Moda, 2 Mart, 1968."[114] Buradan öğrendiğimiz bir şey anıların yeni basımlarında kimi ekler ve düzeltmeler yapıldığı ve bir diğer konu da anıların zaman zaman gazetelerde tefrika halinde yayımlanmış olduğudur.

Anıların ne zaman yazıldığı kadar ne zaman yayınlandığı da çok önemlidir; örneğin yazıldıktan uzun süre sonra yayımlanan metinler, yayımlanma sürecine dek başından geçenler ve geç yayımlanma nedenleri göz önüne alınarak okunmalıdır. Aynı zamanda yayımlandığı dönemin siyasal ve kültürel atmosferinin metni etkileyip etkilemediği de dikkat edilmesi gereken hususlardan biridir. Zamanında yayımlanması için çalışılmış fakat yayım aşamasında yasaklanmış olan bazı anıları bu hususu göz önünde bulundurarak okumak yararlı olacaktır. Önemli örneklerden bir tanesi yayım aşamada yasaklanan, Cumhuriyet döneminin önde gelen siyasilerinden ve muhalif kimliği ile tanınan isimlerinden biri olan Rıza Nur'un kaleme aldığı *Hayat ve Hatıratım* adlı eserdir. Keza Kazım Karabekir Paşa'nın *İstiklâl Harbimizin Esasları* adlı milli mücadele anılarının ancak 1933 yılında ve kısaltılmış bir biçimde yayımlanması da yukarıda sözünü ettiğimiz duruma önemli bir örnek teşkil eder.[115]

Anıların hangi zaman aralığını konu edindiği de önemli bir tasnif kriteridir. Örneğin Enver Paşa'nın bizzat kendisinin kaleme aldığı anıları, doğumundan 1908 yılına kadar olan dönemi kapsadığı için Cumhuriyet dönemiyle ilgili bir anı kaynakçasına girmeyebilir. Fakat Enver Paşa'nın kim olduğu düşünüldüğünde Cumhuriyet'in kurucu kadrosuna ve fikir aşamasındaki oluşum sürecine etkileri sebebiyle bu bibliyografyada yer almaktadır. Aynı şekilde Cemal Paşa'nın ve Talat Paşa'nın da anıları bibliyografyada bulunmaktadır. Bir başka örnek olarak Halil Menteşe'nin anılarını yazdığı "*Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*" adlı anı kitabına bakılabilir.[116] Başlığı sebebiyle ilk bakışta sadece cumhuriyet dönemi

113 Cemil Koçak, *Geçmiş Ayrıntıda Saklıdır*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012, s. 23.

114 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1968.

115 Cemil Koçak, *Karabekir'in Kavgası*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

116 Halil Menteşe, II. Meşrutiyet Dönemi'nde on yıl milletvekilliği, İttihat ve Terakki Grubu Reisliği, Dahiliye, Adliye ve Hariciye Nazırlığı, Şurayı Devlet Reisliği ve üç dönem Mebusan Meclisi Reisliği yapmıştır. Malta sürgünleri arasında yer alan Halil Menteşe 1939 ve 1943 seçimlerinde de iki kez İzmir milletvekilliği yapmıştır. Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Altınordu Yayınları, 2019.

öncesine ait anıları kapsıyor izlenimi verse de içeriğine bakıldığında Menteşe'nin Cumhuriyet dönemini de anlattığı görülmektedir.

Bu çalışma açısından anıların sınıflandırılmasında belki de en belirleyici olan kriter, anıların yazılış sebepleridir. Her metnin yazarının bakış açısına göre düzenlenmiş veya kurgulanmış olduğu gerçeğini kabul ettiğimiz takdirde, yazarın anlattığı yaşam öyküsünü hangi amaçlarla kaleme almış olabileceği üzerinde durmak özellikle önem kazanmaktadır. Başka bir deyişle, biyografik bir metnin içeriğinden ziyade nasıl kurgulandığı üzerine muhakkak düşünülmelidir. Yazarın hangi okuyucu kitlesine hitap etmek istediği ve okuyucuda nasıl bir izlenim uyandırmak istediği süzgeçten geçirilmelidir.[117] Örneğin; ünlü kişilerin hayatlarında iz bırakan olayları kaleme aldıkları birçok örnek bulunmaktadır. Diğer yandan ülke siyasetinde belirleyici roller oynamış siyasî aktörlerin çoğunlukla kendilerini, icraatlarını, dönemlerini savunmak veya bazı yaşananlardan sorumlu olmadıklarını göstermek için hatıralarını yazma ihtiyacı duymuş oldukları mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Yazarlar kaleme aldıkları metinlerde çoğunlukla giriş ya da sonuç kısmında anılarını yazma sebeplerini açıkça belirtmektedirler. Örneğin İttihad ve Terakki üyelerinden İbrahim Temo, ilk kez 1939'da Romanya'da yayınlanan anılarını yazma amacını "*Fena düşüncelerden, yalan yanlış ve şeytani yollara sapmaktan, geçmişe yardım, ulusa insanlığa hizmet maksadıyla aklımda kalanları, benden sonra gelenlere bildirmek için bu hatıralarımda muvaffakiyetimi ulu Tanrıya o büyük güce sığınarak yazıyorum*"[118] şeklinde ifade etmiştir.

Yazarların kimi yaşadığı hadiseleri tüm çıplaklığı ile ele almak ihtiyacı duyduğunu yazmaktadır; tarih yazma ihtiyacı duyanlara faydalı bir memba olmak istediklerini dile getirenler vardır.[119] Anılarını bir edebiyatçı olarak, gayet mütevazı ama çok canlı ve insani ayrıntılara da yer verecek bir şekilde kaleme alan Halit Ziya Uşaklıgil, Osmanlı Devleti'nin 1908 sonrası geçirmekte olduğu hareketli yıllara İttihat ve Terakki hükümetinin görevlisi ve başmabeyinci olarak sarayda şahitlik etmiştir. Bu dönemi ele alan, Saray ve Ötesi başlığıyla yayınladığı anılarında büyük amaçlar tarif etmez ve şöyle der: "*Bu sarayın ilk defa olarak eşiğini aşmak üzere idim ve kimbilir hayatımın kaç yılını burada, gene kimbilir, ne müşkil vaziyetler altında ezilerek, ne müz'iç [sıkıntı veren] çevreler arasında manevî kuvvetler kırılıp dökülerek geçirecektim*."[120] Diğer yandan Uşaklıgil'in ele aldığı konunun dışına çıkarak kendi yaşamı ve

117 Philip Wirtz, *Depicting the Ottoman Empire in Turkish Autobiographies: Images of a Past World*, Londra ve New york: Routledge, 2017.

118 İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Şerif Mardin (haz.), İstanbul: Arba Yayınları, 2000.

119 Op.Dr.Cemil Topuzlu, İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım, İstanbul, Güven Basım ve Yayınevi, 1951.

120 Halit Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi: Son Hatıralar, İnkılap ve Aka, 1981, s.5.

ailesi hakkında hemen hiçbir şey söylememesi de ilgi çekicidir. Cumhuriyet öncesi yıllarda dünyaya gelmiş ve anıları çok geniş, popüler bir okur kitlesine ulaşmış Mina Urgan'ın anılarının ilk satırlarında anılarını yazma amacıyla ilgili şu açıklama görülmektedir: "*Belleksiz bir toplum olmamızı önlemek için herkesin anılarını yazmasını yararlı buluyorum. Köşedeki bakkal gördüklerini kaydetse, sokağındaki evlerin nasıl apartmanlaştığını, orada oturanların ne gibi değişimlere uğradığını, kendi bakkaliyesinin nasıl markete dönüştüğünü anlatsa, bunlar bile ilginç olur bana kalırsa.*"[121]

Böyle bakıldığında yazılma ve yayımlanma olanağı bulmuş anıların devlet adamları, diplomatlar ve yazarlardan, Mina Urgan'ın geniş bir deneyim havuzuna sahip çok "*konuşkan*" bir akademisyen, kadın ve yazar olduğu düşünülse bile anlatıların giderek sıradan insanlara, ev ve aile içi deneyimlere, mahalle bakkallarının değişiminin anlatıldığı bir şekle dönüştüğü de dikkat çekmektedir.

Anılarını yazma çabasına kendileri, aileleri ve cemaatleri ile geniş toplumun yararı açısından bakan yaklaşımlar da görülmektedir. Sözgelimi cemaat başkanlığı görevini bıraktıktan sonraki emeklilik günlerinde anılarını kaleme alan Bensiyon Pinto şöyle yazar: "*Cemaat içinde geçirdiğim yarım asrın on beş yılında başkanlık onurunu taşımış biri olarak, gelecek kuşaklara rehber olma amacıyla Türkiye'nin benim tanıklığımda kat ettiği yolu, anılarımla birleştirerek aktarmak istedim.. Hem geniş kitlelere, hem de Türk Musevi cemaatine faydası olmasını, yol göstermesini ve geleceğe hoş bir seda bırakmasını dilerim.*"[122] 1910 Kavala doğumlu Zehra Kosova 1924'de Mübadele anlaşması ile Türkiye'ye gelmiş ve hayatını tütün işçisi olarak zorluklar, yoksulluk ve yoksunluklar ve çeşitli hak mücadeleleri ile geçirmiştir. İleri yaşlarında kaleme aldığı anılarında, *daha henüz bir şey bitmedi, söylenecek son söz de söylenmedi* diyerek geleceğe umutla bakmış ve gelecek nesillere bunu öğütlemiştir.[123]

Yaşam Öyküsü Anlatıları ve Anıları Nasıl Tasnif Edebiliriz?

Bu çalışma açısından anıların yazılış sebeplerine göre genel bir tasnif yapmak istersek, kimi ilkeler ve örnekler yol açıcı olabilir. Sözgelimi 1927 yılından bu yana millî mücadele ve erken cumhuriyet tarihinin resmî anlatısına damga vuran Mustafa Kemal'in *Nutuk*'u ile başlatabileceğimiz siyasî anılar ilk kategorimizi oluşturabilir. Diğer yandan Cumhuriyet ile bağlantılı olarak yazarların, edebiyatçıların kaleminden çıkan edebî anılar bulunmaktadır. Çeşitli sanat çevrelerindeki kişilerin yazdıkları sanatsal anılar veya sanatçılarla ilgili biyografik metinler bir diğer kategoriyi oluşturur. Cumhuriyet tarihi boyunca çeşitli meslek gruplarından

121 Mîna Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998, s. 9.

122 Bensiyon Pinto, *Anlatmasam Olmazdı: Geniş Toplumda Yahudi Olmak*, der. Tülay Gürler, İstanbul: Doğan Kitap, 2008.

123 Zehra Kosova, *Ben İşçiyim*, Yayına Hazırlayan: Zihni T. Anadol, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

kişilerin özellikle çalışma hayatlarını konu edinen meslekî anıları bu kapsamda değerli bir diğer anı ve biyografi öbeğini oluşturur.

Bu konuda belirgin bir örnek çoğunlukla anılarını kaleme almış olan diplomatlardır. Diplomasi mesleğinde bulunanlar çoğu kez iç ve dış siyasi ilişkilerde ve aynı zamanda sosyal hayatta farklı tecrübeler edinirler ve ilginç olaylara tanıklık ederler. Hariciyeciler anılarını yazmaya Osmanlı devrinde, özellikle de 19. yüzyılda başladılar, Cumhuriyet döneminde de yeni kuşak hariciyeciler anılarını yazan önemli bir grup olmayı sürdürdü. "*Cumhuriyet sonrasında anılarını yazmak için masa başına oturanlar arasında hariciyeciler de önemli bir yer tutar. Hatırat yazmak neredeyse emeklilik hayatının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir Türkiye hariciyecileri için. Kimileri bunu mizahi bir dille yapmayı tercih etmiştir, kimileri ise çok daha ciddi ve analitik yapıtlar vermiştir. Türkiye Cumhuriyeti hariciyecilerinin bu konuda hayli üretken olmalarını iki başlık altında incelemek mümkündür*." Bu iki başlıktan ilki yazma eyleminin mesleğin temel bir unsuru olmasıyla doğrudan ilgili görülür. İkinci özellik ise hariciyecilerin meslek hayatları boyunca çok ülke görmeleri, farklı kültürler içinde yaşamaları, çoğu kez birkaç yabancı dil bilmeleri ile ilgilidir. Aynı zamanda hizmet süreleri boyunca birçok kez önemli dünya olaylarına şahitlik ederler ve bunları yazmayı isterler.[124]

Belirli bir bölgenin özelliklerini, gelenek, görenek ve adetlerini aktarırken aynı anda siyasi tarihine ve sosyal hayatına ışık tutan örneğin Ali Kemal Saran'ın *Omuzumda Hemençe / Cumhuriyet Devrinde Karadeniz'de Bir Medrese Talebesi* başlıklı eserine benzer bölgesel anılar bulunmaktadır.[125] Bu tür anılar zaman zaman Halkevleri çevrelerinde olgunlaşmış ve yayımlanma olanağı bulmuştur. Bunlar arasında sözgelimi Çankırılı Hacı Şeyhoğlu'nun *Görüp İşittiklerim* gibi yerel olanaklarla basılmış, çoğu kez İstanbul'a ulaşamamış örneklerden de söz edilebilir.[126] Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli cepheleri, özellikle de Çanakkale Savaşı'nı, Cumhuriyetin kurucu anlatısının bir parçası olarak ele alan anılar bu kapsamda değerlendirilebilir.[127] Bunu iz-

124 Emekli Diplomat Engin Solakoğlu, "Önsöz: Hariciyenin Devrimci Gözü", Mahmut Dikerdem, *Ortadoğu'da Devrim Yılları* içinde, Yazılama Yayınları, 2023.

125 Ali Kemal Saran, *Omuzumda Hemençe / Cumhuriyet Devrinde Karadeniz'de Bir Medrese Talebesi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

126 Çankırılı Hacı Şeyhoğlu Ahmed Kemal, *Görüp İşittiklerim*, Çankırı Matbaası, 1931.

127 Cepheye dair anılar hem Mustafa Kemal ve diğer komutanlar ve hem de cephelerde bulunup eli kalem tutanların yazdıkları değerli tarihsel belgeler olarak değerlendirilir. Örnek vermek gerekirse: Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye: 914-918 İhtiyat Zabiti Bulunduğum Sırada Cihan Harbinde Kanal, Çanakkale ve Kafkas Cephelerine ait Hatıralarım*, Cilt: 1, Ege Basım Evi, 1940, s.39-161. Tevfik Rıza Bey, *Çanakkale Günlükleri: 15 Kasım 1914-18 Şubat 1916: Bir Sivil Gözüyle Çanakkale*, Yayına Hazırlayan: Yard.Doç.Dr.V.Türkan Doğruöz vd., Kırklareli Üniversitesi, 2012,. Bir başka örnek Çanakkale Deniz Müze Komutanlığı tarafından 2009 yılında yayımlanmış, Binbaşı rütbesiyle kara savaşlarına katılmış Haydar Mehmet Alganer'in Çanakkale Kara Savaşları Günlüğü'dür. Bu günlüğün ayrıntılı tanıtımı için bkz. Ahmet Esenkaya, "Haydar Mehmet Alganer'in Çanakkale Kara Savaşları Günlüğü", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 95.Yıl Özel Sayısı, s.233-243.

leyen dönemde Kurtuluş Savaşı'nı veya millî mücadeleyi konu edinen ve çok sayıda savaş anısı bulunmaktadır. Bunlar kategorilerimiz arasında yer almaktadır. Diğer yandan Cumhuriyet'in ilk yıllarını anlatan örneğin; Yunus Nadi Abalıoğlu, Ali Kılıç, Falih Rıfkı Atay, Halide Edib gibi isimlerin yazdığı hatıralar Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine geçişi ele aldıkları için önemli anılar olarak görülmelidir. Mustafa Kemal Atatürk hakkında yazılmış çok sayıda anı ve biyografik metin bulunmaktadır. Cumhuriyet döneminde yapılan reformları, Cumhuriyet ilkelerini hayata geçirme amacıyla girişilen çabaları ve projeleri ele alan anılar bulunmaktadır. Bu kapsamda özellikle kadınları ilgilendiren bazı gelişmeleri ve genel olarak modernleşme sürecinin kadınların hayatını nasıl değiştirdiğini ortaya koyan anılar bulunmaktadır. Bir bakımından kadın anıları diyebileceğimiz ama bu çalışma özelinde Cumhuriyet döneminde yaşamış kadınların yazdıkları anılar veya onlarla ilgili biyografik eserler kategorisi olarak ele alınabilir. Eğitim başlığı Cumhuriyet Türkiye'si açısından önemli bir konu olmuştur. Özellikle Ankara'da açılan yeni eğitim kurumları ile 1933 üniversite reformu çalışmaları ile ilgili anılara bibliyografyamızda yer verdik. Cumhuriyet aydınlanmasının önemli temalarından birini oluşturan eğitim konusu Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren oluşturulan belli başlı bazı kurumlarla, sözgelimi Köy Enstitüleri gibi yeni kurumlar ile Darüşşafaka gibi eski dönemden gelen kurumların 1921'den itibaren yenilenmesi gibi konularla ilgili anılar da bibliyografyamızda yer almaktadır. Savaş yılları ve Osmanlı Devleti'nin dağılması süreciyle başlayan ancak Cumhuriyet döneminde yaşanan mübadele ve göçlerle ilgili anılar bir başka öbek oluşturur ve bu kapsamda incelenmeye değer. Bu anıların önemli bir kısmı sonraki yıllarda ve çoğunlukla ikinci nesil mübadiller tarafından yayımlanmış, ancak aile anlatısı ile daha önceki nesillerin deneyimlerine, acılarına, ayrılma ve yerleşme hikâyelerine yer vermiştir.[128]

Ve son olarak doğrudan Cumhuriyet'i konu edinen anılardan söz edilebilir. Çalışma sırasında ele alınan kimi kategorilerin iç içe geçtiği de görülmektedir. Örneğin eğitimci kimliğiyle öne çıkan Pakize Türkoğlu, ağırlıklı olarak Köy Enstitüleri ile ilgili hatıralarını aktardığı eserine *Kızlar da Yanmaz / Genç Cumhuriyet'te Köy Çocuğu Olmak* adını vermiş ve giriş kısmında; "*Anılarımı, kendimi anlatmak, geçmişe ya da çocukluğa özlem duygusuyla değil, o yıllara ışık tutmanın yararlı olacağı kanısıyla yazdım*"[129] açıklamasında bulunarak bir bakıma aslında Cumhuriyet tarihini konu edindiğini belirtmiş olur. Bunun yanı sıra, Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi hem edebi kimliğiyle hem de siyasî kimliğiyle

128 Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları*, Altıncı Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2002. (Birinci Basım: 1997-1998, Belge Yayınları). Mustafa Olpak, *Kenya, Girit, İstanbul-Köle Kıyısından İnsan Biyografileri*, İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2006.

129 Pakize Türkoğlu, *Kızlar da Yanmaz-Genç Cumhuriyet'te Köy Çocuğu Olmak*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s. xii. Bir diğer örnek olarak İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Ali Y. Baltacıoğlu (haz.), İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1998.

anılarını kaleme alanlar söz konusudur. Yahut Halide Edib'in anıları, hem milli mücadeleyi anlatan siyasi anılar niteliğindedir hem edebiyatçı kimliği söz konusudur hem de Cumhuriyet döneminde bir kadının yaşantısının nasıl değiştiğini ortaya koyması bakımından kadın anıları kategorisinde yer alır.

Böylesi genel bir tasnifi daha da detaylandırdığımızda ise hem yazıldığı zamana hem de içeriğine bakarak örneğin cumhuriyet öncesindeki dönemde yaptıkları ve/veya yapmadıkları için kendini savunmak amacıyla anılarını yazanlardan söz etmek mümkündür. Bunun örneklerinde biri olarak üç kez İstanbul Şehreminliği, yani günümüzdeki adıyla İstanbul belediye başkanlığı görevi yapmış Cemil Topuzlu'nun anıları gösterilebilir. Son olarak anılarını yazmamakta ısrar edenler veya yazılmamış anılar da bir kategori oluşturabilir. Mesela İsmet İnönü'nün ve Asım Gündüz'ün anılarını yazmaktan imtina ettikleri; fakat anılarını anlatmak suretiyle yazdırdıkları bilinmektedir.[130] Yaşadığı dönem içinde çeşitli siyasi nedenlerle anılarını yayımlamayan, ancak ölümünden sonra bıraktıkları el yazmalarından, mektuplar ve diğer evrak derlenerek yayımlanan kişilere örnek olarak Rauf Orbay verilebilir.[131] Elbette bu anılar da bu durumun olası siyasi nedenleri göz önünde tutularak eleştirel bir biçimde okunmalıdır. Bir de anılarını yazmamayı bir tür etik duruş olarak savunan örnekler bulunur. Yaşamlarında bazı hususları anlatmak istemedikleri durumda, hepsini yazamayacak olduktan sonra yazdıklarının bir işe yaramayacağını, bütünlüğün kurulamayacağını düşünerek anılarını yazmayan, kendiyle birlikte taşıyan ve susan insanlar da vardır.

Sonuç olarak, bu çalışmada, belli bir süre sınırlandırılması yapılarak ve cumhuriyet tarihindeki başlıca olaylar ile temalar çerçevesinde anlamlı bulduğumuz yaşam öykülerini seçmeye çalışarak Cumhuriyet dönemine tanıklık etmiş kişilerin anıları ve yaşam öyküleri değerlendirmeye alınmıştır. Kütüphanelerde ve arşivlerde bulabileceğimiz anıların yanı sıra özellikle günümüze dek tekrar tekrar yayınlanması bakımından popüler olmuş diyebileceğimiz ve böylece cumhuriyetle ilgili toplumsal hafızada yer etmiş anıların bibliyografyaya alınmasına özen gösterilmiştir. Bu çerçevede hazırlanan aşağıdaki bibliyografya elbette birçok eksiği barındırmakta ve araştırmacıların daha kapsamlı çalışmalarına ihtiyaç duymaktadır.

Kaynaklar

Akar, Şevket Kâmil ve Karakoç, İrfan, "Siyasî Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2004, s. 387.

Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1968.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, Hayatım, Ali Y. Baltacıoğlu (haz.), İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1998.

130 Koçak, *age*., s. 30-31.

131 Hüseyin Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım*, İstanbul: Emre Yayınları, 1993.

Birinci, Ali, "Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 41, 1998, s. 619.

Beşikçi, Mehmet, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

İpek Çalışlar, Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın, İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları, 2022.

Esenkaya, Ahmet, "Haydar Mehmet Alganer'in Çanakkale Kara Savaşları Günlüğü", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, 95.Yıl Özel Sayısı, s.233-243.

Göğüş Tan, Mine, Şahin, Özlem, Sever, Mustafa ve Bora, Aksu, *Cumhuriyet'te Çocuktular*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007.

Gray. Vivien J., "Classical Greece, Introduction", *Political Autobiographies and Memoirs in Antiquity*, derl. Gabriele Marasco, Brill, 2011, s.16-20.

Kemal, Ahmed Çankırılı Hacı Şeyhoğlu, *Görüp İşittiklerim*, Çankırı Matbaası, 1931.

Koçak, Cemil, Geçmiş Ayrıntıda Saklıdır, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.

Koçak, Cemil, *Karabekir'in Kavgası*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

Kosova, Zehra, *Ben İşçiyim*, Yayına Hazırlayan: Zihni T.Anadol, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Menteşe, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Altınordu Yayınları, 2019.

Morgenthau, Henry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Çeviren: Atilla Tuygan, İstanbul: Belge Yayınları, 2005.

Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye: 914-918 İhtiyat Zabiti Bulunduğum Sırada Cihan Harbinde Kanal, Çanakkale ve Kafkas Cephelerine ait Hatıralarım*, Cilt: 1, Ege Basım Evi, 1940.

Olpak, Mustafa, *Kenya, Girit, İstanbul - Köle Kıyısından İnsan Biyografileri*, İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2006.

Orbay, Hüseyin Rauf, *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım*, İstanbul: Emre Yayınları, 1993.

Pinto, Bensiyon, *Anlatmasam Olmazdı: Geniş Toplumda Yahudi Olmak*, der.Tülay Gürler, İstanbul: Doğan Kitap, 2008.

Prost, Antoine ve Winter, Jay, *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge University Press, 2005.

Saran, Ali Kemal, Omuzumda Hemençe / Cumhuriyet Devrinde Karadeniz'de Bir Medrese Talebesi, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Smith, Sidonie ve Watson, Julie, *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narrative*, University of Minnesota Press, 2001.

Emekli Diplomat Solakoğlu, Engin, "Önsöz: Hariciyenin Devrimci Gözü", Mahmut Dikerdem, *Ortadoğu'da Devrim Yılları* içinde, Yazılama Yayınları, 2023.

Tan, Mine Göğüş, Şahin, Özlem, Sever, Mustafa ve Bora, Aksu, *Cumhuriyet'te Çocuktular*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007.

Temo, İbrahim*, İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Şerif Mardin (haz.), İstanbul: Arba Yayınları, 2000.

Tevfik Rıza Bey, *Çanakkale Günlükleri: 15 Kasım 1914-18 Şubat 1916: Bir Sivil Gözüyle Çanakkale*, Yayına Hazırlayan: Yard. Doç. Dr. V. Türkan Doğruöz vd., Kırklareli Üniversitesi, 2012.

Topuzlu, Op. Dr. Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul, Güven Basım ve Yayınevi, 1951.

Pakize Türkoğlu, *Kızlar da Yanmaz-Genç Cumhuriyet'te Köy Çocuğu Olmak*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Urgan, Mîna, *Bir Dinozorun Anıları,* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998, s. 9.

Uşaklıgil, Halit Ziya, *Saray ve Ötesi: Son Hatıralar*, İnkılap ve Aka, 1981.

Wirtz, Philip, *Depicting the Ottoman Empire in Turkish Autobiographies: Images of a Past World*, Londra ve New york: Routledge, 2017.

Yorulmaz, Ahmet, *Savaşın Çocukları*, Altıncı Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2002. (Birinci Basım: 1997-1998, Belge Yayınları).

3. BÖLÜM

CUMHURİYET ANILARI BİBLİYOGRAFYA

Abalıoğlu, Yunus Nadi, Ankara'nın İlk Günleri, İstanbul: Sel Yayıncılık, 1955.

Abidin Nesîmi, Yılların İçinden, İstanbul: Promete Yayınları, 1977.

Adıvar, A. Adnan, Dur, Düşün, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1950.

Adıvar, Halide Edib, Memoirs of Halide Edib, Londra: John Murray, 1926.

Adıvar, Halide Edib, My Share in the Turkish Ordeal, Londra: The Century Co, 1928.

Adıvar, Halide Edib, Mor Salkımlı Ev, İstanbul: Atlas Kitabevi, 1985, (ilk baskı 1963).

Adıvar, Halide Edib, Türk'ün Ateşle İmtihanı, İstanbul: Kurtuluş Basımevi, Çan Yayınevi, 1962.

Adil, Fikret, Asmalımescit74 (Bohem Hayatı), İstanbul: İletişim Yayınları, 1988.

Adil, Fikret, Avâre Gençlik / Gardenbar Geceleri, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.

Afra, Halûk, Hariciyeciler Dedikoduyu Sever, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999.

Ağaoğlu, Samet, Arkadaşım Menderes, İstanbul: Rek-Türk Kitap Serisi, 1967.

Ağaoğlu, Samet, Aşina Yüzler, İstanbul: Ağaoğlu Yayınları, 1965, 229 s.

Ağaoğlu, Samet, Babamdan Hatıralar, Ankara: Zermabat Basımevi, 1940.

Ağaoğlu, Samet, Babamın Arkadaşları, İstanbul: Baha Matbaası, 1969, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.)

Ağaoğlu, Samet, Hayat Bir Macera Çocukluk ve Gençlik Anıları, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.

Ağaoğlu, Samet, Marmara'da Bir Ada, İstanbul: Baha Matbaası, 1972.

Ağaoğlu, Süreyya, Bir Ömür Böyle Geçti, İstanbul: İshak Basım, 1975.

Akad, Ömer Lütfi, Işıkla Karanlık Arasında, Emre Bayın (haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Akbal, Oktay, Anı Değil Yaşam, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2006.

Akgönül, Cevat, Aşağı Bahçe: Geçmiş Yıllardan Askersel Esintiler, İstanbul: Kora Yayınları, 1999.

Akın, Bediî Faik, İhtilâlciler Arasında Bir Gazeteci (21 Mayıs ve 22 Şubat Olayları Hakkında), İstanbul: Dünya Matbaası, 1967

Akın, Bediî Faik, O Biçim (Hapishane Notları), İstanbul: Dünya Yayınları, 1958.

Aktaş, Hüsnü, Medeni Vahşet Davası, Cezaevi notları, 1984-1985, İstanbul: Ölçü Yayınları, 1987.

Alevok, Mebrure, Geçmişte Yolculuk, İstanbul: Hürriyet Y

Ali Haydar Midhat, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatıralarım 1872-1946, İstanbul: Bengi Yayınları, 2008.

Altan, Çetin, Gölgelerin Gölgesi (Portreler), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2001.

Altan, Çetin, Kavak Yelleri ve Kasırgalar, İstanbul: Afa Yayınları, 1992.

Altan, Çetin, Ben Milletvekili İken, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1971.

Altar, Cevad Memduh, Sanatın Işığında 78 Yıl / Atatürk'ün Önderliğinde Türkiye'nin Çağdaş Sanat Mücadelesi, Ahmet Altar (haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Altay, Fahrettin, Görüp Geçirdiklerim, On Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası, İstanbul: İnsel Yayınları, 1970.

Altuğ, Kurtul, 12 Mart ve Nihat Erim Olayı, Ankara: Baha Matbaası, 1973.

Altuğ, Kurtul, 27 Mayıs'tan 12 Mart'a, İstanbul: Koza Yayınları, 1976.

Antikacıoğlu, Sosi, Geçmişimden Sesler ve Renkler, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

Apa, Mazhar, Yokuşta 65 Yıl, İstanbul: Apa Basımevi, 1984.

Aralov, Semyon İvanoviç, Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Arıburnu 1915 / Çanakkale Savaşı'ndan Belgesel Öyküler, Haluk Oral (haz.), İstanbul: Everest Yayınları, 2022.

Arıkan, İbrahim, Harp Hatıralarım, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.

Arıkan, İsmail, Mahallemizdeki Ermeniler, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Arıkoğlu, Damar, Hatıralarım (Millî Mücadele, Çukurova'da Fransız İşgali ve Kanlı Savaşlar, Birinci Büyük Millet Meclisi, Yurtta Çeşitli İsyanlar, Yunanlıların Denize Dökülmesi, Atatürk'ten Hatıralar, Resimler, Vesikalar), İstanbul: Tan Gazetesi Matbaacılık, 1961.

Arınır, Turgan ve Sırrı Öztürk, İşçi Sınıfı, Sendikalar ve 15/16 Haziran (Olaylar, Nedenleri, Davalar, Belgeler, Anılar, Yorumlar), İstanbul: Sorun Yayınları, 1976.

Arıtan, A. Orhan, Ömrümüzün Son Demi Son Baharıdır Artık: Bir Hâkimin Hatıraları, İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1998.

Arseven, Celal Esat, Sanat ve Siyaset Hatıralarım, Ekrem Işın (haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Arzık, Nimet, Bitmeyen Kavga İsmet İnönü, Ankara: Kurtuluş Matbaası, 1966.

Arzık, Nimet, Menderes'i İpe Götürenler, Ankara: Kurtuluş Matbaası, 1960.

Arzık, Nimet, Tek At: Tek Mızrak Anılar, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983, III c.

Atacan, Fulya vb., Hayatımda Hiç Arkaya Bakmadım, Mübeccel Kıray ile Söyleşi, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2001.

(Atadan), Makbule, Makbule Atadan Anlatıyor: Ağabeyim Mustafa Kemal, Şemsi Belli (haz.), Ankara: Ayyıldız Basımevi, 1959.

Atalay, Sırrı, Bir Ömür Politika: Kars'tan Zincirbozan'a, Hikmet Bila (haz.), İstanbul: Milliyet Yayınları, 1986.

Atatürk (Görüşler ve Hatıralarla), İstanbul: İÜ Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayınları, 1962.

Atatürk Gaziantep'te: Gaziantep'in Adaşı ve Fahri Hemşehrisi (Mektuplar, Belgeler, Fotoğraflar, Anılar ve Gaziantep Nüfusuna Tescili), Mehmet Solmaz (haz.) İstanbul: Gaziantep Kültür Derneği Yayınları, 1983.

Atatürk İçin (Ölümünden Sonra Hatıralar ve Hayatındayken Yazılanlar), İsmail Habib Sevük (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Atatürk ve Türk Çocukları, Lütfi Oğuzcan (haz.), Mersin: Kuvayi Milliye Dergisi Yayınları, Atatürk'ten Hatıralar Serisi: 4, 1961.

Atatürk ve Türk Kadını, Lütfi Oğuzcan (haz.), Mersin: Kuvayi Milliye Dergisi Yayınları, Atatürk'ten Hatıralar Serisi: 3, 1961.

(Atatürk), Mustafa Kemal, Atatürk 30 Ağustos'u Anlatıyor, Osman Attilâ (haz.), Ankara: Gürsoy Basımevi, 1960.

(Atatürk), Mustafa Kemal, Atatürk: Seyahat Notları (1930-1931), Gürbüz Tüfekçi (haz.), İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998.

(Atatürk), Mustafa Kemal, Atatürk'e Ait Hatıralar, Yunus Nadi (haz.), İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1949.

(Atatürk), Mustafa Kemal, Atatürk'ün Anıları, İsmet Görgülü (haz.), Ankara: Bilgi Yayınevi, 1998.

(Atatürk), Mustafa Kemal, Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıraları, Uluğ İğdemir (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943.

(Atatürk), Mustafa Kemal, Atatürk'ün Anıları, Kaleme Alanlar: Falih Rıfkı Atay ve Mahmut Soydan; İsmet Bozdağ (sad.), Ankara: Bilgi Yayınevi, 1982.

(Atatürk), Mustafa Kemal, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize (Söylevleri, Konuşmaları, Söyleşileri, Anıları, Genelgeleri, Yazışmaları 1903-1938), Orhan Birgit, Ferit Edgü, Arslan Kaynardağ, Şerif Mardin, Tahsin Yücel ve Doğan Hızlan (haz.), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1987, I. c.

(Atatürk), Mustafa Kemal, Nutuk, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1959, III c., (İlk Baskı 1927).

(Atatürk), Mustafa Kemal, Atatürk'ün Hatıra Defterine Yazdıkları, Dr. Utkan Kocatürk (der.), Ankara, 1971.

Atatürk, Atatürk'ün Hatıra Defteri, Şükrü Tezer (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972, (Hatıra Defterinden Tıpkıbasım).

Atatürk, Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayımlanmamış Anıları, Ali Metin ve Ziya Oranlı (haz.), Ankara: Alkan Matbaası, 1967.

Atatürk'le Yaşadıklarını Anlattılar, Nazmi Kal (haz.) Ankara: Bilgi Yayınevi, 2001.

Atatürk'e Ait Hatıralar, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1949.

Atatürk'ten Anılar, N. Varol (der), İstanbul: Deniz Yayınları, 1977.

Atatürk'ten Anılar, Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak (der.), Ankara: Ajans Türk Matbaacılık Sanayi, 1982.

Atatürk'ten Bir Hatıra ve Muhalefetin Akim Kalan Birleşme Teşebbüsü, Bozguna Uğrayan Tek Cephe, Ankara: Demokrat Parti Neşriyatı, Güneş Matbaası, 1954.

Atay, Falih Rıfkı, Atatürk Ne İdi, İstanbul: Doğan Kardeşler Matbaacılık, 1968.

Atay, Falih Rıfkı, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, İstanbul: Sel Yayınları, 1955.

Atay, Falih Rıfkı, Batış Yılları, İstanbul: Ekin Basımevi, 1963.

Atay, Falih Rıfkı, Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar (1881-1938), İstanbul: Doğan Kardeş Matbaası, 1968.

Ayaşlı, Münevver, Geniş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru, İstanbul: Timaş Yayınları, 2003.

Ayaşlı Münevver, İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim, İstanbul: Güryay Matbaacılık, 1973; İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.

Aydemir, Talat, Ve Talat Aydemir Konuşuyor, İstanbul: Nurettin Aycan Basımevi, May Yayınları, 1966.

Aydemir, Şevket Süreyya, Suyu Arayan Adam, Ankara: Öz Yayınları, 1959.

Aytaman, Reha, Sinirli Yıllar (Dışişlerinde 42 Yıl), İstanbul: Milliyet Yayınları, 1996.

Aytekin, M. Emin, İhtilâl Çıkmazı, İstanbul: Dünya Matbaası, 1967.

Ayverdi, Samiha, Bir Dünyadan Bir Dünyaya, Ankara: Hülbe Yayınları, 1974.

Aziz Samih, Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları, Ankara: Büyük Erkân-ı Harbiye Basımevi, 1934.

Baban, Cihat, Politika Galerisi (Büstler ve Portreler), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970.

Bağlum, Kemal, Anıpolitik, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991.

Bakiçelebioğlu, Zeki Cemal, Herşey Vatan İçin (2 Hatıra), İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939.

Balkan, Ethem Ruhi, "Hatıralar", Canlı Tarihler, İstanbul: Türkiye Yayınları, 1947, c. VI.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, Hayatım, Ali Y. Baltacıoğlu (haz.), İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1998.

Baltacıoğlu, Tuna, Yeni Adam Günleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.

Barutçu, Ecmel, Hariciye Koridoru: Hatıralar, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 1999.

Barutçu, Faik Ahmet, Siyasî Anılar (1939-1977), İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977, (Siyasi Hatıralar 1-3: Millî Mücadeleden Demokrasiye, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2001.)

Başar, Ahmet Hamdi, Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye, İstanbul: Tan Matbaası, 1945.

Başar, Ahmet Hamdi, Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları, Murat Koraltürk (haz.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, II c.

Başar, Ahmet Hamdi, Yaşadığımız Devrin İçyüzü, Ankara: Amerikan Neşriyatı Bürosu, 1960.

Başaran, Mehmet, Öğretmenim Hasan Âli Yücel / Büyük Aydınlanmacı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

(Başgil), Ali Fuat, Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil'in Hatıraları, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990.

Başustaoğlu, Ahmet, Bir Nefes Sıhhat – Tevfik Sağlam'ın Yaşamı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Batur, Muhsin, Anılar, Görüşler, Üç dönemin perde arkası, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985.

(Bayar), Celâl, Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi: 3. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler, Mehmet Saray (haz.), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000.

Bayar, Celâl, Atatürk'ten Hatıralar, İstanbul: Sel Yayınları, 1955.

Bayar, Celâl, Başvekilim Adnan Menderes, İsmet Bozdağ (der.), İstanbul: Tercüman Gazetesi Aile Kültür Kitaplığı Yayınları, 1986.

Bayar, Celâl, Ben de Yazdım, Millî Mücadele'ye Giriş, İstanbul: Baha Matbaası, 1965-1972, c. VIII.

Bayar, Celâl, Kayseri Cezaevi Günlüğü, Yücel A. Demirel (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Baydar, Mustafa, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları, İstanbul: Menteş Kitabevi, 1968.

Baydur, Melahat, Bir Sefirenin Anıları, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.

Bayman, Mustafa, Tandoğan, Şahsiyeti, Ölümü, Hatıraları, İstanbul: Tan Matbaası, 1949.

Baysal, Mevlüt, Çankaya'da Gazi'nin Hizmetinde, İstanbul: Ercan Matbaası, 1954.

Baytın, Arif, İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi, 29. Tümen, III. Alay Sancağı (Hatıralar), İstanbul: Vakit Basımevi, 1946.

Belen, General Fahri, Büyük Türk Zaferi (Afyon'dan İzmir'e) İstiklâl Harbi Hatıraları, Tenkidler, Tahliller, Ankara: Doğuş Ltd. Matbaası, 1963.

Belli, Mihri, Mihri Belli'nin Anıları, İnsanlar Tanıdım, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1989, II c.

Berkes, Niyazi, Unutulan Yıllar, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

Berkman, A. Tevfik, Engelli-Engebeli Uzun Yollar: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi 'Bir Hayat Anıları' 1900–1987, İstanbul: Selar Ofset, 1987.

Beyatlı, Yahya Kemal, Yahya Kemal'in Hatıraları, Nihat Sami Banarlı (haz.), İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı, 1960.

Beyatlı, Yahya Kemal, Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hatıralarım, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları, 1986.

Beyatlı, Yahya Kemal, Siyâsî ve Edebî Portreler, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları, 1976.

Bil, Hikmet, Atatürk'ün Sofrası, İstanbul: Ekicigil Yayınevi, 1955. (İstanbul: Uncu Yayınları, 1981.)

Bir Cumhuriyet Kadını Şükufe Nihal, Hülya Argunşah (haz.), İstanbul: Akçağ Yayınları, 2003; İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Bitmeyen Hasret-Eşi Berrin Menderes'ten Yassıada'ya, Adnan Menderes'e Mektuplar, Nazlı Ilıcak (haz.), İstanbul: Dem Yayınları, 1989.

Boran, Kâmil, Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bir Zamanlar, İstanbul: Tomurcuk Matbaası, 1978.

Bozer, A.Yüksel, Yaşadıklarım, Gördüklerim, Düşüncelerim, Ankara, 1997.

Bozok, Salih, Hep Atatürk'ün Yanında, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1985, (Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor, Can Dündar (haz.), İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2001.

Bölügiray, Nevzat, Sokaktaki Asker: Bir Sıkıyönetim Komutanının 12 Eylül Öncesi Anıları, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1989.

Bölükbaşı, Rıza Tevfik, Biraz da Ben Konuşayım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Burçak, Prof. Dr. Rıfkı Salim, On Yılın Anıları (1950-1960), Ankara: Şahsî Yayın, 1998.

Burçak, Prof. Dr. Rıfkı Salim, Yassıada ve Öncesi, Ankara: Çam Matbaası, 1976.

Büyük Gazi'nin Hatıratından Sahifalar, İstanbul: Vakit Matbaası, 1926.

Büyükçınar, Ahmet Muhtar, Hayatımın İbret Aynası: Yurdumda Hizmet Yıllarım, Necmettin Turinay (haz.), İstanbul: Marifet Yayınları, 1997, c. IV.

Cebesoy, Ali Fuat, Bilinmeyen Hatıralar: Kuvayı Milliye ve Cumhuriyet Devrimleri, Osman Selim Kocahanoğlu (haz.), İstanbul: Temel Yayınları, 2001.

Cebesoy, Ali Fuat, General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasal Hatıraları, İstanbul: Vatan ve Doğan Kardeş Yayınları, 1957-1960, c. II, (Siyasi Hatıralar 1: Büyük Zafer'den Lozan'a, Osman Selim Kocahanoğlu (haz.), İstanbul: Temel Yayınları, 2002.; Siyasi Hatıralar 2: Lozan'dan Cumhuriyet'e, Osman Selim Kocahanoğlu (haz.), İstanbul: Temel Yayınları, 2002.)

Cebesoy, Ali Fuat, Kuvayı Milliye'nin İçyüzü: Olaylar, Kişiler, Vesikalar, Osman Selim Kocahanoğlu (haz.), İstanbul: Temel Yayınları, 2002.

Cebesoy, Ali Fuat, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul: Vatan Matbaası, 1953, c. I, (İstanbul: Temel Yayınları, 2000.)

Cebesoy, Ali Fuat, Sınıf Arkadaşım Atatürk (Okul ve Genç Subaylık Hatıraları), İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1967.

Celâlettin, Mevhibe, Geçmiş Zaman Olur Ki, Sara Ertuğrul (haz.), İstanbul: M. Sıralar Matbaası, 1953.

Cem, İsmail, TRT'de 500 Gün: Bir Dönem Türkiye'sinin Hikâyesi, İstanbul: Cem Yayınevi, 1976.

Cem, İsmail Hayri, İmkânsız Hayatlar Darüşşafakalıların Anıları (1873-1950), İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010.

Cemal Paşa, Hatıralar, Alpay Kabacalı (haz.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Cerrahoğlu, Piraye Bigat, Demokrat Parti Masalı, İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayınları, 1996.

Cemal Süreya / Şairin Hayatı Şiire Dahil, Nursel Duruel ve Feyza Perinçek (haz.), İstanbul: Can Yayınları, 2011.

Cevat Kâzım, Şehit Yolunda (Millî Hatıralarım), Ankara: Vilâyet Matbaası, 1924.

Conk, Cemil, Çanakkale Hatıraları, Metin Martı (haz.), İstanbul: Arma Yayınları, 2002, c. II.

Cumhuriyete Kan Verenler, Derman Bayladı, Nail Ekici ve Mahmut Alptekin (haz.), İstanbul: Bulut Yayınları, 2007, (ilk baskı 1973).

Çağlayangil, İhsan Sabri, Anılarım, İkinci baskı, Yılmaz, 1990.

Çakmak, Mareşal Fevzi, Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri 1–2, Nilüfer Hatemi (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Çalışlar, İpek, Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın, İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları, 2022.

Çalışlar, İzzeddin, On Yıllık Savaşın Günlüğü, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları, İsmet Görgülü-İzzeddin Çalışlar (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.

(Çerkes Ethem), Çerkes Ethem'in Hatıraları, İstanbul: Dünya Matbaası, 1962.

Çerkezyan, Sarkis, Dünya Hepimize Yeter, İstanbul: Belge Yayınları, 2012.

Çetin, Fethiye, Anneannem, İstanbul: Metis Yayınları, 2005.

(Çetinkaya, Ali), Ali Çetinkaya'nın Millî Mücadele Dönemi Hatıraları, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1993.

Çizmeciyan, Liji Pulcu İstanbul'da Kayıp Zamanlar, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Dedem Mehmet Akif, Fatih Bayhan, Ferda Argon ve Selma Argon (haz.), İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

Denktaş, Rauf, Hatıralar: Toplayış (Kıbrıs: Elli Yılın Hikâyesi), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2000.

Denktaş, Rauf, Rauf Denktaş'ın Hatıraları 2, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1997.

Derin, Haldun, Çankaya Özel Kalemini Anımsarken 1933-1951, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Demirel, Ahmet, İkinci Grup'un Kurucularından Salâhattin Köseoğlu'nun Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Derviş, Suat, Anılar Paramparça, İstanbul: İthaki Yayınları, 2017.

Devrim, Şirin, Şirin, İstanbul: Doğan Yayıncılık, 2003.

Dikerdem, Mahmut, Eserler (Hariciye Çarkı, Üçüncü Dünya'dan, Direnenler), E. Zeynep Suda Güler (der.), İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2013.

Dinamo, Hasan İzzettin, TKP, Aydınlar ve Anılar, İstanbul: Yalçın Yayınları, 1989.

Dinç, Nihat, Gönüllü Diplomat: Bir Diplomatın Meslek Yaşamından Notlar, İstanbul: İthaki Yayınları, 1998.

Dino, Güzin, Gel Zaman Git Zaman / Abidin Dinolu Yıllar, İstanbul: Can Yayınları, 1991.

Dirik, Orhan, Babam General Kâzım Dirik ve Ben, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.

Doğan, Fazıl, Millî Mücadele Hatıralarım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Dormen, Haldun, Anılar: Sürç-ü Lisan Ettikse / Antrakt / İkinci Perde, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

Dursunoğlu, Cevat, Millî Mücadelede Erzurum, Ankara: T.C. Ziraat Bankası Matbaası, 1946.

Duru, Kâzım Nami, Cumhuriyet Devri Hatıralarım, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1958.

Durukan, Eyüp, Günlüklerde Bir Ömür-II / Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine (1913-1915), Murat Uluğtekin (haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Durukan, Eyüp, Günlüklerde Bir Ömür-III / Çanakkale'den Mondros'a, Murat Uluğtekin (haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Durukan, Eyüp, Günlüklerde Bir Ömür-IV / Meşum Mütareke ve Meşru Mücadele (1918-1922), Murat Uluğtekin (haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Durukan, Eyüp, Günlüklerde Bir Ömür-V / Kurtuluş Savaşı Biterken Yahut Cumhuriyete Doğru (1922-1923), Murat Uluğtekin (haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Durukan, Eyüp, Günlüklerde Bir Ömür-VI / Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926), Murat Uluğtekin (haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Edgüer, Nahit Nafiz, Atatürk'ten Anılar, Ankara: Ankara Güven Matbaası, 1963.

Edhem, Halil, Halil Edhem Hatıra Kitabı C. I-II, Ankara: TTK, 2013.

Edibeler, Sefireler, Hanımefendiler: İlk Nesil Cumhuriyet Kadınlarıyla Söyleşiler, Neriman Malkoç Öztürkmen (haz.), İstanbul, 1999.

Egeli, Münir Hayri (Nakleden), Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar, İstanbul: Ahmet Halit Kitaphanesi, 1959, 104 s.

Eken, Abdullah, Kazım Karabekir Paşa'nın Hayatı ve Anıları, İstanbul: Tulpars Yayınları, 2017.

Ekinci, Tarık Ziya, Lice'den Paris'e Anılarım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2013.

Eldem, Sedad Hakkı, Anılarda Mimarlık, İstanbul: Yem Kitabevi, 1995.

Emre, Ahmet Cevat, İki Neslin Tarihi, Mustafa Kemal Neler Yaptı?, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1960.

Enver Paşa, Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908, Halil Erdoğan Cengiz (haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

Erden, Ali Fuad, İsmet İnönü, İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası, 1952.

Erduman, Neriman Kuban, Anılarından Kırıntılar, İstanbul: Amargi Yayınevi, 2008.

Ergeneli, Adnan, Çocukluğumun Savaş Yılları Anıları, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Erhat, Azra, Gülleylâ'ya Anılar, İstanbul: Can Yayınları, 2002; İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Ertuğrul, Muhsin, Benden Sonra Tufan Olmasın, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007.

Esat Paşa, Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları, İstanbul: Baha Matbaası, 1975.

Esendal, Memduh Şevket, Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar, Muzaffer Uyguner (haz.), Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999.

Eşref Edip, İstiklal Mahkemelerinde-Sebilürreşad'ın Romanı, Fahrettin Gün (haz.), İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.

Evren, Kenan, Kenan Evren'in Anıları, Baskın Oran (haz.), Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.

Evren, Kenan, Zorlu Yıllarım, İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayınları, 1994, II c.

Eymür, Mehmet, Bir MİT Mensubunun Anıları: Analiz, İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayınları, 1997.

Fethi, Turgut, Makina Başında: Mustafa Kemal'le Amasya'da 15 Gün, İstanbul: Fer Yayınları, 1989.

Fıstık Ahmet (Tanrıverdi), Büyükada'nın Solmayan Fotoğrafları, İstanbul: Everest Yayınları, 2006.

Gabbay, Moris, Cumhuriyetle Birlikte Büyüdüm, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2000.

Gebeş, H. Avni, Atatürk Devrimlerinin En Büyük Savunucusu İsmet İnönü İçin Anılarım (1884-1984), İstanbul: Sebat Basımevi, 1984.

(Gençoğlu, Ali Galip), Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Erhan Palabıyık (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Gerede, R. Hüsrev, Hitler Almanya'sında Berlin Sefirliği Hatıralarım (1939-1942), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Girgin, Kemal, Dünyanın Dört Bucağı, Bir Diplomatın Anıları (1957-1997), İstanbul: Milliyet Yayınları, 1998.

(Golç Paşa), Golç Paşa'nın Hatıraları, Salih Erkuş (haz.), İstanbul: Askerî Matbaa, 1932.

Gökay, Fahreddin Kerim, Gördüklerim ve Duyduklarım, İstanbul: Kader Basımevi, 1939.

Gökçen, Sabiha, Atatürk'le Bir Ömür, Oktay Verel (haz.), İstanbul: Altın Kitaplar, 1994.

Gökmen, Oğuz, Bir Zamanlar Hariciye: Eski Bir Diplomatın Hatıraları 1, İstanbul, 1999.

Görgülü, İsmet, Atatürk'ün Anıları, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1997.

Görsev, G. Doğan, 12 Eylül Anıları: Üç Yılda Altı Tutukevinde, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2015.

Granda, Cemal, Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri (Atatürk'ün On İki Yıl Hizmetini Gören Cemal [Çelebi] Granda'nın Hatıraları), Turhan Gürkan (haz.), İstanbul: Fer Yayınları, 1971.

Güler, E. Zeynep Suda, "Şu Gemide Ah Ben De Olsaydım…", Çanakkale'den Savaş Dışı Anılar, İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2007.

Günaltay, Şemseddin, Maziden Âtiye, İstanbul: Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi, 1339/1923.

Günaltay, Şemsettin, Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra, İstanbul: Maarif Basımevi, 1959.

Gündüz, Asım, Hatıralarım / Orgeneral Asım Gündüz, İhsan Ilgar (haz.), İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1973.

Güneri, Mustafa, Hasanoğlan Hatırası / Bir Köy Enstitülünün Kaleminden ve Objektifinden (1941-1951), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Güneş, Melih, Suyun Şavkı: Leipzig'de Bir Aile ve Nâzım Hikmet, İstanbul Yapı Kredi Yayınları, İkinci Basım, 2017.

Güneş, Mehmet, Zaman-ı İsmet ve Sonrası, İstanbul, 1969.

Güngör, Selahattin, Yakınlarının Ağzından Atatürk, İstanbul: Gençlik Kitabevi, 1944.

(Günsav, Bekir Sami), Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları, Muhittin Ünal (haz.), İstanbul: Cem Yayınları, 1994.

Güralp, Şerif, Bir Askerin Günlüğünden Çanakkale Cephesinden Filistin'e, İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2003.

Güralp, Şerif, İstiklâl Savaşının İç Yüzü, İstanbul, 1958. (Kurtuluş Savaşı'nın İç yüzü: Bir Albayın Anıları, İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2002.)

Gürbüz, Yaşar, Anılarım, E. Zeynep Suda (der.), İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2022.

Gürer, Cevat Abbas, Ebedî Şef Atatürk'ün Zengin Tarihinden Birkaç Yaprak, İstanbul: Halk Basımevi, 1939, c. I.

Gürgöz, Feridun, Saat Geri Dönmüyor, Tüstav Yayınevi, Sarı Defter, 2007.

Gürkan, Ahmet, Mebusluğum, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1964.

Gürkan, Celil, 12 Mart'a Beş Kala, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1986.

Gürkan, İhsan, Bir Generalin Askeri ve Akademik Anıları, İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2002.

Gürsoy, Rasim, Parlamentoda 33 Ay, Ankara: Garanti Basımevi, 1976.

Gürsoy, Gençay, Bir Hayat, Üç Dönem: Anılar-Tanıklıklar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Gürün, Kâmuran, Akıntıya Kürek, İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayınları, 1994.

Gürün, Kâmuran, Bükreş-Paris-Atina Büyükelçilik Anıları, İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayınları, 1994.

Gürün, Kamuran, Fırtınalı Yıllar: Dışişleri Müsteşarlığı Anıları, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995.

Güven, Zühtü, Anzavur İsyanı: İstiklâl Savaşı Hatıralarından Acı Bir Safha, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1965.

Halikarnas Balıkçısı [Cevat Şakir Kabaağaç], Mavi Sürgün, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1961.

Hekimoğlu, Müşerref, 27 Mayıs'ın Romanı: İhtilâlciler, Olaylar, Dönüşümler, Anılar, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1975.

Hekimoğlu, Müşerref, Anılar-Bir Cumhuriyet Kızı, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2005.

Hekimoğlu, Müşerref, Başkent Günleri, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1990.

Hirsch, Ernest E., Anılarım: Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti-Atatürk Ülkesi Türkiye, Çeviren: Fatma Suphi, Ankara: Tübitak Yayınları, 2000.

Hürkuş, Vecihi, Bir Tayyarecinin Anıları, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.

Hürmen, Fatma Rezan, Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakıyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları, İstanbul: Pınar Yayınları, 2004.

Hüsameddin Sacid, Harb ve Zafer Hatıraları (Birinci Kitab: Gazi Paşa'ya), İstanbul: İkdam Matbaası, 1923.

Ilgaz, Rıfat, Kırk Yıl Önce Kırk Yıl Sonra, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

İki Devrin Muhalifi Refi Cevad Ulunay ve İstanbul, Sezer Şimşek (haz.), İstanbul: Libra Kitap, 2016.

İki Vatan Yorgunları: Mübadele Acısını Yaşayanlar Anlatıyor, İskender Özsoy (haz.), İstanbul: Bağlam Yayınları, 2003.

İkizer, M. Yılmaz, Şu Bizim Garip Hariciye ve Dış Politika-Anılar... Olaylar..., Ankara: Sucuoğlu Matbaası, 1990.

İnan, Arı, Tarihe Tanıklık Edenler, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

İnan, Prof. Dr. Afet, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi (Türkiye İş Bankası Atatürk ve Devrim Serisi No. 10), 1959.

İnan, Prof. Dr. Afet, Atatürk'ten Hatıralar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1955.

İnan, Prof. Dr. Afet, Atatürk'ten Yazdıklarım, Ankara: Altınok Matbaası, 1969.

İnceoğlu, Necati, Anılarda Yalnızlar, İstanbul: Yem Kitabevi, 2008.

İnönü, Erdal, Anılar ve Düşünceler, İstanbul: İdea İletişim Yayınları, 1995, 1998, I. ve II. c.; İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2001, III. c.

İnönü, Erdal, Siyaset Penceresinden Meclis'in İçinden Dışından, Mustafa Gazalcı (haz.), Ankara: Ardıç Yayınları, 1994.

(İnönü, İsmet), Hatıraları, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987, II c.

İnönü, İsmet, İstiklâl Savaşı ve Lozan, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1993.

İpekçi, Abdi, İnönü Atatürk'ü Anlatıyor, İstanbul: Cem Yayınları, 1968.

İşmen, Fatma Hikmet, Parlamento'da 9 Yıl: TİP Senatörü Olarak 1966-1975 Dönemi Parlamento Çalışmaları, Ankara: Çark Matbaası, 1976.

Kadri, Hüseyin Kazım, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım, İsmail Kara (haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

Kalkavanoğlu, İlyas Sami, Millî Mücadele Hatıralarım, İstanbul: Ekicigil Yayınevi Matbaası, 1957.

Kanbolat, Dr. Yahya, Olduğu Gibi (Eski Türkiye İşçi Partisi Üzerine Anılar), Ankara: Güldiken Yayınları, 1999.

Kandemir, Feridun, Hatıraları ve Söylemedikleriyle Rauf Orbay, İstanbul: Sinan Matbaası, 1965.

Kansu, Mazhar Müfit, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara: TTK Yayınları, 1966, 1968, II c.

Karabekir, Kâzım, Cihan Harbi'ne Nasıl Girdik, İstanbul: Emre Yayınları, 1994.

Karabekir, Kâzım, Cihan Harbi'ni Nasıl İdare Ettik, İstanbul: Emre Yayınları, 1994, II c.

Karabekir, Kâzım, İktisat Esaslarımız: Hatıra ve Zabıtlarıyla 1923 İzmir İktisat Kongresi, İstanbul: Emre Yayınları, 2001.

Karabekir, Kâzım, İstiklâl Harbimiz, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1960.

Karabekir, Kâzım, İstiklâl Harbimizin Esasları, İstanbul: Sinan Matbaası Neşriyat Evi, 1951.

Karabekir, Kâzım, İttihat ve Terakki Cemiyeti Neden Kuruldu, Nasıl Kuruldu, Nasıl İdare Olundu?, İstanbul: Türdav Ofset Tesisleri, 1982.

Karabekir, Kâzım, Kâzım Karabekir Anlatıyor, Uğur Mumcu (haz.), İstanbul: Uğur Mumcu Vakfı Yayınları, 1996.

Karabekir, Kâzım, Paşaların Kavgası, İstanbul: Emre Yayınları, 1991.

Karabekir, Kâzım, Hayatım, Faruk Özerengin (haz.), İstanbul: Emre Yayınları, 2000.

Karacan, Ali Naci, Lozan, Hulûsi Turgut (haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, Politikada 45 Yıl, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.).

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, Vatan Yolunda (Millî Mücâdele Hatıraları), İstanbul: Selek Yayınevi, 1958.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, Zoraki Diplomat: Hatıra ve Müşahede, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1955, Atilla Özkırımlı (haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Karay, Refik Halid, Bir Ömür Boyunca, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.

Karay, Refik Halid, Minelbab ile'l-Mihrab (1918 Mütarekesi Devrinde Olan Biten İşlere ve Gelip Geçen İnsanlara Dair Bildiklerim), İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1964.

Karay, Refik Halid, Üç Nesil, Üç Hayat, İstanbul: S. Lütfi Kitapevi, 1943.

Karay, Refik Halid, Tanıdıklarım, İstanbul: Cihan Kütüphanesi, Sabah Matbaası, 1341, (Yeni Harflerle, İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1937.

Kasapoğlu Hüseyin (Hulki-Usulizade Hilmi Efendi), Millî Mücadele Anıları, Ahmet Kasapoğlu (haz.-der.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Kayacan, İsa, Atatürk'ün Emrinde Kırk Sekiz Ay, Ankara: Kardeş Matbaası, 1966.

Kaynak, Mahir, Yel Üfürdü, Su Götürdü: Ailem, Çocukluğum, Gençliğim, Mesleğim, Yaşadıklarım ve Gördüklerim..., İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2003.

Kayra, Cahit, 38 Kuşağı / Cumhuriyetle Yetişenler, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Kemal, Ahmed Çankırılı Hacı Şeyhoğlu, Görüp İşittiklerim, Çankırı Matbaası, 1931.

Kemalettin Şahrü, Mütareke Acıları, İstanbul: Selâmet Matbaası, 1930.

Kılıç Ali, Atatürk'ün Hususiyetleri, İstanbul: Sel Yayınları, 1955.

Kılıç Ali, Atatürk'ün Son Günleri, İstanbul: Sel Yayınları, 1955.

Kılıç Ali, İstiklâl Mahkemesi Hatıraları, İstanbul: Sel Yayınları, 1955.

Kılıç Ali, Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, İstanbul: Sel Yayınları, Atatürk Kütüphanesi No. 5, 1955.

Kırhan, Celâl, Mondros'tan Lozan'a (Kurtuluş Yıllarında Geçmiş Günler), İstanbul: Sıralar Matbaası, 1963.

Kısakürek, Necip Fazıl, Babıâli, İstanbul: Büyük Doğu Yayınevi, 1975.

Kısakürek, Necip Fazıl, Benim Gözümde Menderes, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1970.

Kısakürek, Necip Fazıl, Cinnet Mustatili: Hapishane Notları, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1955.

Kısakürek, Necip Fazıl, Yılanlı Kuyudan, İstanbul: Akçağ Yayınları, 1970.

Kilisli Muallim Rıfat, Anılar ve İnsanlar, Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 1997.

Kirişçioğlu, Nusret, Kayseri Cezaevinde Bir Yıldönümü (Yassıada-İmralı-Kayseri Gerçekleri 1), İstanbul: Baha Matbaası, 1968.

Kirişçioğlu, Nusret, Yassıada Kumandanına Cevap, İstanbul: Baha Matbaası, 1971.

Kitapçıgil, Vefik, Vali Kitapçıgil'in Anıları, İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları, 1993.

Kocagöz, Samim, Bu da Geçti Yahu, İstanbul: Düşün Yayınevi, 1989.

Kocatürk, Kenan, Bir Subayın Anıları: 1909-1999, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1999.

Koç, Vehbi, Hayat Hikâyem, İstanbul: APA Basımevi, 1973.

Koç, Vehbi, Hatıralarım, Görüşlerim, Öğütlerim, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 1987.

Koç, Vehbi, Vehbi Koç Anlatıyor: Bir Derleme, Gürel Tüzün (der.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.

Koçaş, M. Sâdi, 12 Mart Anıları, İstanbul: Tomurcuk Matbaası, 1978.

Koçaş, M. Sâdi, Atatürk'ten 12 Mart'a, Anılar, İstanbul: Er-Tu Matbaası, 1977, c. I.

Koçer, General Kemal, Kurtuluş Savaşımızda İstanbul (İşgal Senelerinde H. M. Grubunun Gizli Faaliyetleri), İstanbul: Vakit Basımevi, 1946.

Kongar, Emre, Ben Müsteşarken, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.

Kop, Kadri Kemal, Atatürk Diyarbakır'da ve O'nun Hatıraları, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1938.

Koraltan, Refik (Anlatan), Bir Politikacı'nın Anıları, Orhan Ertepınar (haz./yazan), Ankara: Hacettepe TAŞ Kitapçılık, 1999.

Korkut, M. Şerif (Burdur Milletvekili), Hayattan Çizgiler Tanıdıklarım, Ankara: Yeni Matbaa, 1949.

Korle, Sinan, Cam Sarayda 40 Yıl, Yanar Yayınları, 1990.

Korle, Sinan, Kızıltoprak Günlerim, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

Korutürk, Fahri, Atatürk'le Karşı Karşıya, İstanbul: Binbirdirek Matbaa Sanayi A.Ş., 1981.

Köksal, Osman, İnkılâp Mektupları, Uğur Mumcu (haz.), Ankara: Uğur Mumcu Vakfı Yayınları, 1996.

Koraltan, Refik, Demokratlar: DP'nin Kurucusu Anlatıyor, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Kosova, Zehra, Ben İşçiyim, Zihni T. Anadol (haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Köprülü, Tuna, Beyaz Saray Anıları, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.

Kuneralp, Zeki, Dağarcığın Dibi: Yaşlılık Düşünceleri, İstanbul: İSİS Yayınları, 1991.

Kuneralp, Zeki, Sadece Diplomat, [İstanbul]: İstanbul Matbaası, [1981], (Sadece Diplomat, Anılar, Belgeler, İstanbul: İSİS Yayınları, 1999.).

Kudar, Hasan, Tahtakuşlar'dan Paris'e, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Kutan, Recai, 12 Eylül: Kirazlıdere Tutukevi Penceresinden, İstanbul: Risale Yayınları, 1989.

Küçük, Yalçın, Davalarım, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1989.

Küçükömer, İdris, Anılar ve Düşünceler, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.

Kür, İsmet, Anılarıyla Atatürk, İstanbul: Güneş Matbaacılık T.A.Ş., 1965.

Kür, İsmet, Yarısı Roman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995, İstanbul: Everest Yayınları, 2011.

Latife Hanım'ın Kağıtları, Fatih Bayhan (haz.), İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Latife ve Fikriye İki Aşk Arasında Atatürk, İsmet Bozdağ (haz.), İstanbul: Truva Yayınları, 2020.

Liman von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, çev. Eşref Bengi Özbilen, 2010.

M. Rauf, Bir Ömrün Öyküsü: İkinci Meşrutiyet'ten Çifteler Köy Enstitüsü Müdürlüğüne, Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986.

Madanoğlu, Cemal, Anılar (1911-1953), İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1982.

Mehmet Ali Ayni, "Mehmet Ali Ayni'nin Hatıraları", Canlı Tarihler, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945, c. II.

Melek, Faik, Hepsi Geldi Geçti: Dışişlerinde 43 Yıl, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1994.

Menderes, Aydın, Acılı Günler, Muammer Yaşar (haz.), İstanbul: Tekin Yayınevi, 1987.

Meriç, Nezihe, Çavlanın İçinde Sessizce, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Mesçioğlu, Hasan, Bir Dönem Mamak, Ankara: Ekin Yayınları, 1991.

Mezhepoğlu, Mualla, Dün Takvimde Biter / Bir Cumhuriyet Ailesinin Tarihçesi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Mimaroğlu, Mustafa Reşat, Gördüklerim ve Geçirdiklerimden, Ankara: T.C. Ziraat Bankası, 1946, II c.

Mintzuri, Hagop, İstanbul Anıları 1897-1940, İstanbul: Tarih Vakfı, 4. basım, 2002.

Mirkelamoğlu, Necib, İnönü Ecevit'i Anlatıyor, İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1976.

Moran, Tatyana, Dün, Bugün, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Muhittin Vecihi, Cihan Harbine Dair Hatıralarımdan (Filistin Ricatı), İstanbul: Askeri Matbaa, 1337/1921.

Muhtar, Dr. Celâl, Dr. Celâl Muhtar'ın Hatıraları, Canlı Tarihler, İstanbul: Türkiye Yayınları, 1945, c. II.

(Mustafa Necati Bey), Mustafa Necati Bey ve İstiklâl Mücadelesi Hatıraları, Ahmet Önder (der.), Ankara: İdeal Matbaası, 1953.

Müftüoğlu, Mustafa, Çankaya'da Kâbus-3 Mayıs 1944, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1974.

Mülayim, Ziya Gökalp, Senatör / Bir Cumhuriyet Senatörünün Anıları, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2019.

Münim, Mustafa, Cepheden Cepheye 1 (1914-1918), İstanbul, 1940.

Nasuhoğlu, Ahmet Muhtar, Yad-ı Mazi ve Hayatımın Tarihi: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları, Dergâh Yayınları, 2007.

Nazım Hikmet, Çocukluğu-Gençliği-Cezaevi Yılları, İstanbul, 1979.

Neftçi, Nermin, Demokrasinin Kilittaşı Anılar, Ankara: Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı (TESAV), 1997.

Nesîmi, Abidin, Türkiye Komünist Partisinde Anılar ve Değerlendirmeler: 1909-1949, İstanbul: Promete Yayınları, 1979.

Nesin, Aziz, Bir Sürgünün Anıları, İstanbul: Bilgi Yayınları, 1971.

Nesin, Aziz, Birlikte Yaşadıklarım, Birlikte Öldüklerim, İstanbul: Nesin Yayınevi, 2006.

Nesin, Aziz, Yol: Böyle Gelmiş, Böyle Gitmez I, İstanbul: Nesin Yayınevi, 2006.

Nesin, Aziz, Yokuşun Başı: Böyle Gelmiş Böyle Gitmez 2, İstanbul: Nesin Yayınevi, 2008.

Nesin, Aziz, Yokuş Yukarı: Böyle Gelmiş Böyle Gitmez 3, İstanbul: Nesin Yayınevi, 2008.

Neumark, Fritz, Boğaziçi'ne Sığınanlar: Türkiye'ye İltica Eden Alman İlim, Siyaset ve Sanat Adamları-1933-1953, Çeviren: Şefik Alp Bahadır, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1982.

(Neyyal, Naciye), Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları, Fatma Renen Hürmen (haz.), İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.

Neyzi, Nezih, Kızıltoprak Anıları, İstanbul: Peva Yayınları, 1985.

Neyzi, Olcay, Durmayalım Düşeriz / Bir Çocuk Doktorunun Not Defterinden, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.

Nur, Dr. Rıza, Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995.

Nutku, Emrullah, Demokrat Parti Neden Çöktü ve Politikada Yitirdiğim Yıllar 1946-1958, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1979 Oral, Zeynep, Direniş, Umut: Reha İsvan, Metis Yayınları, 2013.

Oğuz, Burhan, Yaşadıklarım, Dinlediklerim-Tarihî ve Toplumsal Anılar, İstanbul: Simurg Yayınları, 2000.

Okur, Hafız Yaşar, Atatürk'le On Beş Yıl (Dinî Hatıralar), İstanbul: Sabah Yayınları, 1962.

Okday, İsmail, Yanya'dan Ankara'ya,

(Okyar, Fethi), Fethi Okyar'ın Anıları, Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Osman Okyar ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997.

Okyar, Fethi, Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi, İstanbul: İSİS Yayınları, 1987.

Okyar, Fethi, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980.

Orbay, Rauf, Cehennem Değirmeni, Siyasî Hatıralarım, İstanbul: Emre Yayınları, 1993, II c.

Orga, İrfan, Portrait of a Turkish Family, Londra, 1950.

Osman Tufan Paşa, Kurtuluş Savaşı Hatıraları, İstanbul: Arma Yayınları, 1998.

Osten, Necmi, 2. Dünya Savaşı'nın Bilinmeyen Yanları: Bir Milletvekilinin Anıları, Nermin Neftçi (haz.), İstanbul, 1992.

Ortaç, Yusuf Ziya, Bizim Yokuş, İstanbul: Akbaba Yayınları, 1966.

Öge, Ali Rıza, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları, Bursa: Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, 1957.

Öktem, Haydar Rüştü, Mütareke ve İşgal Anıları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Ölmeyi Bilen Adam Muhsin Ertuğrul, Ayşegül Çelik (haz.), İstanbul: Can Yayınları, 2013.

Önsöz, Zeki, Almanya'da Türkçeye Adanan bir Ömür, Murad Kitabevi, 2019.

Önder, Mehmet, Atatürk Konya'da, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989.

Öndeş, Osman, Bir Renk Bir Ömür / Sefire Emine Esenbel'in Anıları, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004.

Öymen, Altan, Bir Dönem, Bir Çocuk, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2002.

Özal, Turgut, Turgut Özal'ın Anıları-1, Mehmet Barlas (haz.), İstanbul: Sabah Kitapları, 1994.

Özalp, Kâzım, Millî Mücadelede 1919-1922, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971-1972, II c.

Özalp, Kâzım ve Teoman Özalp, Atatürk'ten Anılar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1994.

Özbey, Cemal, Demokrat Partiyi Nasıl Kapattırdım, Ankara: Emem Basım-Yayımevi, 1961.

Özgen, Abdurrahman, Millî Mücadelede Türk Akıncıları, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1970.

Özlü, Demir, Sürgünde 10 Yıl, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1990.

Özoğlu, Nazmi, Kore'de Niçin Savaştım, Komünizm Mezalimi Korunma Çareleri, Ankara, 1954.

Özoğuz, Esat, Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları, İstanbul: Ülkü Matbaası, 1935.

Öztin, Tahsin, Mustafa Kemal'den Atatürk'e Anılar, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1981.

Öztürk, Sırrı, 12 Mart 1971'den Portreler, İstanbul: Sorun Yayınları, 1999, III c.

Öztürk, Sırrı, 15-16 Haziran Direnişi'nin Anıları, İstanbul: Sorun Yayınları, 1990, (İşçi Sınıfı Sendikalar ve 15 / 16 Haziran: Olaylar, Nedenleri, Davalar, Belgeler, Anılar, Yorumlar), İstanbul: Sorun Yayınları, 2001.

Paker, Esat Cemal, Siyasî Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları, İbrahim Hilmi Çığıraçan (haz.), İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1952, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000

von Papen, Franz, Alman Büyükelçi Franz von Papen'in Anıları, Ahmet Özgiray (çev.), İstanbul: Er Yayıncılık, 2017.

Pinto, Bensiyon, Anlatmasam Olmazdı: Geniş Toplumda Yahudi Olmak, Tülay Gürler (der.), İstanbul: Doğan Kitap, 2008.

Reel, A. Hidayet, Atatürk'e Ait Hatıralar, İstanbul: Cumhuriyet Basımevi, 1949.

Renda, M. Abdülhalik, Hatırat, Aytaç Demirci ve Sabri Sayarı (haz.), İstanbul: YKY, 2019.

Saçlıoğlu, Mehmet Zaman, Güneş Umuttan Doğar, Türkân Saylan'la Söyleşi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004.

Sançar, Nejdet, İsmet İnönü ile Hesaplaşma, Ankara: Ayyıldız Matbaası, Afşın Yayınları, 1973.

Saran, Ali Kemal, Omuzumda Hemençe / Cumhuriyet Devrinde Karadeniz'de Bir Medrese Talebesi, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Sargın, Nihat, TİP'li Yıllar (1961-1971)-Anılar Belgeler, İstanbul: Felis Yayınevi, 2001, II c.

Sav, Ergun, Diplo-dramatik Anlatılar, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992.

Sav, Ergun, Diplomaturka: Bir Diplomat-Yazarın Anıları, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2000.

Sav, Ergun, Nostaljik Muhabbetler, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.

Saylan, Türkân, At Kızı, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2009.

Selçuk, İlhan, Ziverbey Köşkü, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1988.

Selek, Sabahattin, İsmet İnönü Hatıralar, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2006.

Sertel, Sabiha, Roman Gibi, Can, 2.baskı, 2019. (Belge, 1987)

Sertel, Yıldız, Annem Sabiha Sertel Kimdi Neler Yazdı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994.

Sertel, Yıldız, Ardımdaki Yıllar, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990. (İstanbul: Can Yayınları, 2018.).

Sertel, Yıldız, Susmayan Adam Babam Gazeteci Zekeriya Sertel, İstanbul: Can Yayınları, 2018.

Sertel, Zekeriya, Hatırladıklarım (1905-1950), İstanbul: Yaylacık Matbaacılık, 1968.

Sertel, Zekeriya, Mavi Gözlü Dev, Nazım Hikmet ve Sanat, İstanbul: Ant Yayınları, 1969.

Sertel, Zekeriya, Serteller'in Anılarında Nâzım Hikmet ve Bâbıâli, İstanbul: Adam Yayınları, 1993.

Sırça Köşkün Masalcısı / Kemalettin Tuğcu'nun Yaşamöyküsü, Nemika Tuğcu (haz.), İstanbul: Can Yayınları, 2004.

Sılan, Şen Sahir, Pişman Değilim, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Soğucalı, A. Şevket, İstiklâl Harbinde 38. Alayla Samsun'dan İzmir'e, İstanbul: Askerî Matbaa, 1941.

Soğucalı, A. Şevket, İstiklâl Harbi'nde Olaylar, Ankara: Yenicezaevi Matbaası, 1947.

Solmaz, Mehmet, Atatürk Kilis'te, Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği, 1968.

Soyak, Hasan Rıza, Atatürk'ten Hatıralar, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1973, II c.

Soydan, Mahmut, Ankaralının Defteri / Milli Mücadele Günlüğü, İstanbul: Tün Kitap, 2020.

Soyer, Dündar, Cumhuriyet'le Adım Adım Olaylar, Anılar, İstanbul: Büke Yayıncılık, 2001.

Sökmen, Tayfur, Hatay'ın Kurtuluşu için Harcanan Çabalar, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978.

Söylemezoğlu, Galip Kemalî, Başımıza Gelenler (Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922), İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939.

Söylemezoğlu, Galip Kemalî, Hariciye Hizmetinde Otuz Sene, İstanbul: Şaka Matbaası, 1949.

Söylemezoğlu, Galip Kemalî, Siyasî Dağarcığım, İstanbul: Eskicigil Matbaası, 1957.

Subaşı, Orgeneral Yakup Şevki, Bir Komutandan Anılar, Sadık Atak (haz.), Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1977.

Suda, Orhan, Bir Ömrün Kıyılarında, Alkım, 2004.

Sülker, Kemal, Anılara Yolculuk, İstanbul: Yazko, 1983.

Sülker, Kemal, Savaş Yılarında Bir Sürgün (Anılar), İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1986.

Süreyya Adil Paşa, Teşebbüslerim ve Reisliklerim, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1949.

Süvari Yüzbaşı Ahmed, Türk İstiklâl Harbi Başında Millî Mücadele, İsmail Aka, Vehbi

Günay vd. (haz.), İzmir: Akademi Kitabevi, 1993.

Şahingiray, Mehmet Reşid, İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu, Nejdet Bilgi (haz.), İzmir: Akademi Kitabevi, 1994.

Şapolyo, Enver Behnan, İnkılâp Ötkünçleri-Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul: Devlet Basımevi, 1934.

Şarman, Kansu, Türk Promethe'ler / Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da 1925-1945, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Şaul, Eli, Balat'tan Bat-Yam'a, Rıfat N. Bali ve Birsen Talay (haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

Şefik, M. (Albay), 57. Tümen ve Aydın Millî Cidâli, İstanbul: Askerî Matbaa, 1937, II c.

Şehidoğlu, Süreyyâ Hâmi, Bir İdarecinin Anadolu İzlenimleri, Ankara: Olgun Kardeşler Matbaası, 1973.

(Şehsüvaroğlu, Edip), Adamlı Torpidolar: Edip Şehsuvaroğlu'nun 2. Dünya Savaşı Anıları, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002.

Şensılay, T. Ahmet, Bir Taşra Bürokratının Anıları 1-2, İstanbul: Rehber Basım Yayın, 2001.

Şimşir, Bilal N., Bizim Diplomatlar, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996.

Şimşir, Bilal N., Türkiye Arnavutluk İlişkileri: Büyükelçilik Anıları (1985-1988), Ankara: ASAM Yayınları, 2001.

Şoray, Türkan, Sinemam ve Ben, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Tahirü'l-Mevlevi, Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.

Talat Paşa, Talat Paşa'nın Anıları, Alpay Kabacalı (haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

Talu, Ercümend Ekrem, Dünden Hatıralar, İstanbul: Yedigün Neşriyatı, 1943.

Talu, Ercümend Ekrem, Geçmiş Zaman Olur ki: Anılar, Ankara: Hece Yayınları, 2005.

Tanç, Salahattin, Bir Cumhuriyet Askerinin Anıları, İstanbul: Doğan Kitap: 2017.

Tanju, Sadun, Doludizgin / Milliyet'in Kurucusu Ali Naci Karacan: Bir Gazetecinin Hayatı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, Yahya Kemal, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.

Tarcan, Selim Sırrı, Hatıralarım (Evvel Zaman İçinde), Canlı Tarihler, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946.

Tatar, Tural, Sema, Her Yer Vatan Toprağı, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2023.

Temo, İbrahim, İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, Bülent Demirbaş (haz.), İstanbul: Arba Yayınları, 1987.

Temo, İbrahim, Atatürk'ü Niçin Severim, Nimetullah Hafız (haz.), Prizren, 2001.

Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif, Atatürk'ün Son Balosu, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1944.

Tepeyran, Ebubekir Hâzim, Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları, Sadi Borak (haz.), İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1982.

Terzioğlu, Said Arif, Atatürk'ün Ahmet Çavuşu, Ankara: Başnur Matbaası, 1968.

Terzioğlu, Said Arif, Kıbrıs'ta Kan Gözyaşı ve Barış, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1989.

Togan, Prof. Zeki Velidi, Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri), İstanbul: Tan Matbaası, 1969.

Tokçe, Abdullah Galip, İki Mütareke Arasında (Mudanya'nın Tarihî Hatıraları), İstanbul: Tokeroğlu Matbaası, 1959.

Toker, Metin, İsmet Paşa'yla 10 Yıl (1954-1964), Ankara: Akis Yayınları, 1966-1969, IV

Tokgöz, Ahmed İhsan, Matbuat Hatıralarım, Alpay Kabacalı (haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Tombuş, İhsan, Politikada 41 Yıl (1946-1987), Ankara: İzgi Yayınları, 1997.

Topuzlu, Dr. Cemil, İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım, İstanbul: Güven Yayınevi, 1951, (Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil (haz.), İstanbul: Arma Yayınları, 1994; Cemalettin Topuzlu (haz.), İstanbul: Topuzlu Yayınları, 2002.).

Topuzlu, Dr. Cemil, Operatör Cemil Paşa Hatıraları, Canlı Tarihler, İstanbul: Türkiye Yayınları, 1945, c. II.

Topuzlu, Op.Dr.Cemil, İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım, İstanbul, Güven Basım ve Yayınevi, 1951.

(Topuzlu, Prof. Dr. Cemil), Eski Şehremini Cemil Topuzlu'nun Başından Geçenler, Sabih Akçam (haz.), İstanbul: Ahmed Halid Kitaphanesi, 1939.

Toros, Taha, Atatürk'ün Adana Seyahatları, Adana: Sadık Aldatmaz Matbaası, 1939.

Toros, Taha, Mazi Cenneti 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Torosyan, Sarkis, Çanakkale'den Filistin Cephesi'ne, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2012. (İstanbul Bilgi Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Ayhan Aktar'ın giriş yazısıyla)

Torumtay, Necip, Org. Torumtay'ın Anıları, İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayınları, 1994.

Tör, Vedat Nedim, Yıllar Böyle Geçti, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.).

Tunççapa, Şakir, Çanakkale Harbi Hatıralarım, İstanbul: Deniz Basımevi, 1958.

Turgut, Mehmet, Siyasetten Kesitler, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.

Turgut, Mehmet, Siyasetten Portreler, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1991.

Türk-İş Tarihinden Portreler: Eski Sendikacılardan Anılar-Gözlemler 1, Yıldırım Koç (haz.), Ankara: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu Yayını, 1998.

Türkçülerin Kaleminden Atsız, Refet Körüklü ve Cengiz Yavan (haz.), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2000.

Türkeş, Alparslan, 1944 Milliyetçilik Olayı, İstanbul: Kutluğ Yayınları, 1976.

Türkgeldi, Ali Fuat, Görüp İşittiklerim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1951.

Türkoğlu, Pakize, Kısa Süren Hasat / Köy Enstitüsünde Öğrenci Olmak, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Türkoğlu, Pakize, Kızlar da Yanmaz / Genç Cumhuriyet'te Köy Çocuğu Olmak, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Ulaş, Mehmet, Hüseyin Avni Ulaş'ın Son Yılları, İstanbul: Berksoy Basımevi, 1952.

Ulay, Sıtkı, 27 Mayıs 1960, Harbiye Silah Başına, İstanbul: Ar Matbaası, 1968.

Ulunay, Refi' Cevad, Bu Gözler Neler Gördü?, İstanbul: Çatı Kitapları, 2002.

Ulunay, Refi' Cevad, Menfâlar/Menfiler, Sürgün Hatıraları, İstanbul: Arma Yayınları, 1999.

(Us, Asım), Asım Us'un Hatıra Notları, 1930'dan 1950 Yılına Kadar Atatürk ve İsmet İnönü Devirlerine Ait Seçme Fıkralar, İstanbul: Vakit Matbaası, 1966.

Us, Mehmet Asım, Gördüklerim, Duyduklarım (Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler), İstanbul: Vakit Matbaası, 1964.

Usman, Eti, Millî Şef İsmet İnönü'nün Güneydoğu Gezileri, İstanbul: Cumhuriyet Basımevi, 1940.

Uşaklıgil, Halid Ziya, Bir Acı Hikâye, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1991.

Uşaklıgil, Halid Ziya, Kırk Yıl, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1969, (Özgür 2008.).

Uçuk, Cahit, Bir İmparatorluk Çökerken, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,1995.

Uçuk, Cahit, Erkekler Dünyasında Bir Kadın Yazar, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Unat, Nermin Abadan, Kum Saatini İzlerken, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Uran, Hilmi, Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Urgan, Mina, Bir Dinozorun Anıları, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.

Uygur, Salih, Bulgaristan'dan Anavatana Göç, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1969.

Ülkü, İrfan, 12 Eylül'de Türkeş, İstanbul: Kamer Neşriyat, 1995.

Ünaydın, Ruşen Eşref, Atatürk Tarih ve Dil Kurumları (Hatıralar), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.

Ünaydın, Ruşen Eşref, Atatürk'ü Özleyiş (Hatıralar)/1. Kısım: Zafer, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Türkiye İş Bankası Atatürk Serisi No: 3, 1957.

Ünaydın, Ruşen Eşref, İstiklal yolunda; Acıklı günler [Bütün eserleri Millî Mücadele], Necat Birinci ve Nuri Sağlam (haz.), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002, c. VII.

Ünaydın, Ruşen Eşref, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar Hatıralar, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1943.

Ünlülerin Turgut Özal'la Hatıraları, Osman Özsoy (haz.), İstanbul: Türdav A.Ş., 1994.

Ünsal, Engin, Ecevit'ten Ecevit'e, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1994.

Ünüvar, E. General Veysel, İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay (1920-1921), İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1948.

Vâlâ Nureddin (Vâ-Nû), Bu Dünyadan Nazım Geçti, İstanbul: Cem Yayınları, 1980.

Vanlı, Şevki, Mimarlık Sevgilim, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2002.

Vâ-Nû, Müzehher, Bir Dönemin Tanıklığı, İstanbul: Cem Yayınları, 1997.

Vefa'nın Galip'i Galip Haktanır'ın Anıları, Fethi Aytuna (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, İlk Meclis ve Millî Mücadele'de Anadolu, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1990.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, Devirden Devire, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974-1976, III c.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, Türkiye'de Üç Devir (İzlenimler-Anılar), İstanbul: Sinan Yayınları, 1972, 1973, II c.

Yalçın, Hüseyin Cahit, Siyasal Anılar, Rauf Mutluay (haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 157, 1976.

(Yalçın), Hüseyin Cahit, Kavgalarım, İstanbul: Tanin Matbaası, 1326/1910.

Yalman, Ahmet Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970 – 197?, IV c.

Yamakoğlu, Nural Cengiz, Ben Bir TİP'li İdim, İstanbul: Toprak Yayınları, 1968.

Yazıcıoğlu, Necla Kitay, Bir Cumhuriyet Kadınının Anıları, İstanbul: Sentez Yayınları, 2010.

Yeğinobalı, Nihal, Cumhuriyet Çocuğu, İstanbul: Can Yayınları, 1999.

Yesari, Mahmut, Bâbıâli Hatıraları, İstanbul: Can Yayınları, 2019.

Yiğit, Günnur, Atatürk'ün İzinde Üç Nesil, İstanbul: Kastaş Yayınları, 2023.

Yorgo Hacıdimitriadis'in Aşkale-Erzurum Günlüğü (1943), Ayhan Aktar (haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Zorlutuna, Halide Nusret, Bir Devrin Romanı, İstanbul: L&M Yayınları, 2004.